

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA
XI. SZÁZADI TÖRVÉNYEIBEN

IRTA

Dr. ERDÉLYI LÁSZLÓ

Különlenyomat a Religioból.

BUDAPEST

STEPHANEUM NYOMDA R. T.

1907.

MAGYARORSZÁG TÁRSADALMA XI. SZÁZADI TÖRVÉNYEIBEN.

ETÖRVÉNYEKET már sokan értelmezték, fejtegették; de azért még ma sem látszik fölöslegesnek tüzetesebb összehasonlító vizsgálatuk, hogy a bennök kétségtelenül fölismerhető fejlődést, az egy század alatt természetsszerűleg végbement változásokat világosan megkülönböztethessük. Épen e fejlődés megállapítása a legsajátabb történetírói föladat s ellene erősen vétenek azok, kik a királyság három első századának törvényeiben, okleveleiben és egyéb forrásaiban szét-szórt adatokat kellő megkülönböztetés nélkül úgy összegezik, mintha mindaz már Szent István korában vagy még az Árpád-kor végén is együttesen meglelt volna. Okleveleink kritikája és a tatárjárás előtti gazdálkodás, társadalmi viszonyok tüzetesebb vizsgálata megtanítottak arra, hogy az óvatosság a fejlődés részleteit illetőleg nagyon szükséges; mert már az azonkori oklevelek is sok tévedést tartalmaznak, mihelyt néhány emberöltővel korábbi állapotokról szólnak s mert szeretik a maguk koráig elért fejlődést mentől messzebb, lehetőleg Szent Istvánig visszavinni. A természetrajz tudományának korunkban a mikroszkópos vizsgálódások adtak azelőtt el sem képzelt lendületet és biztosságot; hasonlóképen a történettudomány is a folyton visszaeső s egymásnak

ellenmondó ötletek, elméletek ingó vizeiről csak akkor jut biztos talajra és állandóbb eredményekhez, ha a forrásbirálat, adatelemzés, összevetés aprólékos-ságig menő s fárasztó műveleteit nem veti meg.

A két szent király és Kálmán törvényeit a leg-régibb szövegek eltéréseinek pontos feltüntetésével s gondos fordításával megtaláljuk a «Magyar Tör-vénytár» millenniumi emlékkiadásában, még teljeseb-ben pedig, az I. zsinattal is kiegészítve, Závodszkynak becses forrástanulmányában.¹ A fejezetszámokat az elterjedtebb Törvénytár és (az I. zsinatnál) Endlicher² beosztása szerint idézzük. A ki tökéletes szövegkiadást tervez, kell, hogy a rendelkezésére álló ezen alapot tüze-tes tanulmány tárgyává tegye s a kritikus helyeket föl-ismervén, e részeken különösen megélesítse figyelmét.

Körülbelül száz év törvényhozását vesszük itt beható vizsgálat alá, a keresztény magyar társadalom alapvető korszakát, a melyet aztán a törvényhozás-nak egy jó százados szünete külsőleg is szembetü-nően elválaszt az aranybullák korszakától, belsőleg pedig meglehetősen egység jellemez törekvésben, tar-talomban és eszközökben egyaránt, noha szemes vizsgálattal ezen belül is megtaláljuk a fejlődés lán-csemeit. E törvényhozás tartalma gazdag s némi kárpótlást nyújt az oklevélbeli nagy szegénységért. Terjedelme akkora, hogy az Endlicher-féle kiadás

¹ Magy. Törvénytár, Szerk. Márkus Dezső. Franklin-Tár-sulat, Budapest. 1899. stb. Závodszy-Levente: A Szent István, Szent László és Kálmán korabeli törvények és zsinati határo-zatok forrásai. Budapest. Kiadta a Szent-István-Társulat tud. és irod. osztálya. 1904. 131—209. 1. Legbecsesebb lectio-ja a *capellani*. Syn. I. 5. p. 198. l.

² Monumenta Arpadiana. Sangalli. 1849. 349—357.

egyenletes nyomása szerint becsülve, tizennégy aranybulla terjedelmével ér föl — az üres laprészek leszámításával körülbelül 64 oldal — s a capitulumok száma (321) tizszer haladja meg az aranybulláét. A Szent Imréhez intézett *atyai intelem* tulajdonképen államtudományi irat, a keresztény módon való uralkodás elmélete tiz tanács vagy parancs alakjában, ugyanannyi hosszabb, szinte egy-egy lapnyi capitulumban. Legapróbbak, tizszerte rövidebbek az *I. zsinat* határozatai (68), a melyeknek jóváhagyását vagy végrehajtását a királytól akarták kérni, de a melyek királyi decretummá mégsem lettek úgy, mint a *II. zsinat* végzései Kálmán király második decretumában. (6—15.) *A királyoknak hat decretumát* különböztetjük meg (István II. 55, László I. 42, II. 18, III. 29, Kálmán I. 84. II. 15), de akként, hogy Istváné a legrégebb forrásban, az Admonti-codexben, két decretumból áll (AC I. 35, II. 15)¹ s Kálmán második törvénye eredetileg szintén két vagy három külön darab volt: a zsidótörvény (Turóczi-codexben 1—7)² és a zsinati határozatok. (Turóczi-codex 1, 2.,³ Pray-codex 1—16.)⁴

I. *Egy kis szövegkritika.* Legelső sorban megragadja figyelmünket az az eltérés, mellyel Szent István intelmeinek köszöntő formulája (invocatio) jelentkezik a Turóczi-codexben (*In nomine Domini nostri Jesu Christi*) és a Corpus Jurisban (*In nomine Sanctae Trinitatis et Individuae Unitatis*). Ha tudjuk, hogy az előbbi formula jellemző a Pippinidák capitulareiban

¹ A hagyományos Corpus Juris Hungarici-ban (Magyar Törvénytár) 1—33. és 34—55. cap.

² Endlicher 371—372. l. Corp. Jur. 1—3. c.

³ Endl. 375. l. Corp. Jur. 4—5. c.

⁴ Endl. 373—374. l. Corp. Jur. 6—15. c.

742—801 között,¹ a mikor ezt Nagy Károly császárrá koronázása után hirtelen és következetesen az «*In nomine Patris et Filii et Spiritus Sancti*» formula váltja föl a törvényekben és oklevelekben egyaránt;² hogy Jámbor Lajos uralkodásával az említett első formula visszatér ugyan, de csaknem kivétel nélkül megtoldott alakban (*In nomine Domini Dei et Salvatoris nostri Jesu Christi* 815—819,³ 826—831⁴ és *In nomine Domini nostri Jesu Christi Dei aeterni* 840—856);⁵ hogy aztán a Karolingoknál s a szász császároktól kezdve a német uralkodóknál is az «*In nomine Sancte et Individue Trinitatis*» következett,⁶ a melyet a magyar királyok némileg megváltoztatva III. és IV. Béla ideje közt azon alakban használtak, a mint ezt föntebb a magyar Corpus Juris invocatioja mutatja: akkor önként folyik az a következtetés, hogy Szent István intelmeinek a szerzője legvalószínűbben egy 742—801. közt készült Pippinida *mintát* tartott szem előtt;⁷ hogy a Szent István-féle intelmek ere-

¹ Monum. Germ. Hist. leg. sect. II. tom. I. 24, 47, 191, 204. l. Előfordul még kivételesen 816-ban, u. o. 267. l.

² 806—812. és 817-ben, u. o. 126, 168, 169, 211, 241, 245, 246, 353. l. Dipl. Karolin. tom. I. 265—291. l.

³ U. o. leg. II. tom. I. 261, 263, 270, 273, 338, 355. l.

⁴ U. o. 370, tom. II. 4. 21, 56 l. ⁵ U. o. tom. II. 130, 136, 137. l. 844, 853, 855, 856. stb. u. o. II. 88, 90, 258, 271. stb.

⁷ V. ö. Békefi, Századok 1901. 976. l. Nagy Károlynak 789-ben alattvalóihoz intézett «Admonitio Generalis»-a eltérő formulával («Regnante Domino nostro Jesu Christo in perpetuum» Mon. Germ. Hist. leg. II. tom. I. 53. l.) kezdődik, mely annyiban érdekes, hogy ilyféle hatás csillan meg szent királyaink két decretuma élén: Regnante divina clementia (Steph. II.) és Regnante Creatore et Salvatore Domino nostro Jesu Christo, (Ladisl. I.), a mely formuláknak helyes fordítása: «Az isteni kegyelem uralkodván», vagyis *minthogy*

deti szövegét jobban megőrizte a XV. századi *Turóczi-codex* (az Ilosvai is), mint a *Corpus Juris*, a melynek invocatiója valamely *III. és IV. Béla kora közé eső másolás* alkalmával jött létre.

A Turóczi-codex szövegének az eredetihez való hűségét jellemzi az is, hogy a *Corpus Juris*ban és Ilosvai-codexben levő ezen fölsorolásból: «*principum, baronum, comitum, militum, nobilium*» (St. I. 4), a *baronum* és *nobilium* szavakat nem ismeri. A «*baro*» szó e kritikus helyen kívül az egyszázados törvényhozás egyetlen pontjában sem fordul elő s ama név használatának kezdetét nálunk III. Béla korára tesszük. A «*nobilis*» szó használata is későbbinek vagy idegennek látszik Szent Istvánnál (*nobilior*, Steph. I. prolog.). Az első század törvényeiben csak Szent Lászlónál fordul elő ötször és az I. zsinat határozataiban négyszer.¹

már nem vagyunk pogányok, hanem a megváltás folytán *az isteni kegyelem uralkodik* fölöttünk..., a minek még világosabb kifejezése a másik formula: A mi *Teremtőnk és Megváltó Urunk*, Jézus Krisztus uralkodván.» Mindkettőnek idő- s méginkább okhatározó jellege van, tehát nem áldó, köszöntő formula, hanem arenga- és dátumszerű, a mit azonnal megérzünk, ha nem szakítjuk el tőle a rákövetkező szöveget. A keresztény törvényhozás tehát «Isten uralmából», még pedig *az újszövetségi theokratiából* vezette le a maga működésének indítóokait és jogcímét.

¹ Lad. I. 41: *nobilium* vel *comitum* (TC), II. 9: *si vulgaris... si nobilis... 11: si quis nobilium vel militum alterius domum nobilis... III. 2: tam nobilibus, quam ignobilibus... 12: curia nobilium... domino curie vel pristaldo eius... Synod. I. 52.: si nobilis... si plebea; si nobilis... si de plebe; si nobilis... si non potest compositionem facere; si nobilis... si hoc persolvere non potest.*

Külföldön azonban a «*nobilis*» és «*baro*» kifejezések már Szent István előtt is használatosak. V. ö. Békefi, *Századok*. 1901. 974. I. A pannonh. Szent Benedek-Rend tört. VII. 483. I.

Még későbbi időre, az aranybulla korára vall a Corpus Juris és IC. «*serviens*» kifejezése (St. II. 50.), a mely helyett a Turóczi-codex az eredetibb «*miles*» szót használja. Ugyanott helyesebb a «*curti*» és «*civitati*», mint a «*curiae*» és «*comitis*» oly mondatban, mely a St. II. 51. első mondata után való.

Szent László I. törvényében a Corpus Juris szövege egy helyen (c. 4.) teljesen érthetlenné vált, mert «*archiepiscopus*» szót használ ott, a hol a Turóczi- és Ilosvai-codex «*archipresbiter*» szava egészen jó értelmet ad. Nevezetes szövegrontása a Corpus Jurisnak az is (Lad. I. 14), midőn az előbbi két codexben levő *kalendás* társulati testvérséget (*calendarum fraternitatem*) gyertyalopásra változtatja (*candelarum furtum*). A magyar Szent Imre herceg november 5-iki ünnepét Mindenszentek és Szent Márton ünnepe közt «*S. Emerici ducis*» alakban említi (Lad. I. 38), míg a Turóczi-codex az eredeti «*S. Henrici confessoris*» nevet használja ép úgy, mint a Pray-codex évjegyzetes táblája: «*MXXXI. Henricus filius Stephani regis obiit*».¹

László II. törvényében a Corpus Juris «*consilium*»-a (6) és «*traxerint*»-je (7) helyett «*zsinati törvényszék*» és «*szerződtek*» jelentésben kétségtelenül jobb a Turóczi-codex «*concilium*»-a és «*contraxerint*»-je.

László III. törvényének 3. pontja arról szól, hogy a herceg ispánjának birói illetékessége a herceg területén olyan, mint a nádorispáné a király területén. De ez az igazi értelem csak a Turóczi- és Ilosvai-codexből tűnt ki (*similiter et ducis comes*),

¹ Id. pannonh. rendtört. I. 102. l. után.

míg a Corpus Juris ezt a helyet szintelenné és hibássá tette (similiter et duces comites).

Kálmán I. törvényének 6. pontjában a Corpus Juris ismét archiepiscopus-t mond ott, a hol a Turóczi-codex «*archipresbiter*»-je (esperes, ma főesperes) a helyes. A 26. pontban az előbbinek «*contrarium*»-ja helyett jobb értelmet ad az utóbbinak «*aratrium*»-ja (földbirtok), az 51. pontban pedig a «*manuum secatio*» helyett a «*manuum siccacio*».

Finomabb elemzéssel és bővebb megokolással még sok más példa igazolná, hogy általában a Turóczi-codex adja a legrégebbi szöveget, ámbár másolási hibák itt is fordulnak elő (*in annona* helyett *in nona* Lad. I. 40; *ewri*, *ewrii* = örök helyett *turci* és *turi* Lad. II. 17, III. 1.; *ewrek* = örök helyett *liberi*, *sarchas* helyett *archas* Lad. III. 2., s az első zsinat utolsó négy pontját kifelejtették belőle stb.). A XVI. századi *Ilosvai-codex* kevésbé ad jelentős lectio-variantsokat s ezek leginkább ott megbízhatók, a hol más jó codex és az értelem is támogatja őket. De egy-két esetben épen az Ilosvai-féle változat segít ki bennünket holmi szövegbeli zavarból.¹

A külső alakja szerint is korai, XII. századi *Admonti-codextól* és az 1200 körül másolt *Pray-codextól* természetesen még több joggal várhatunk jó szövegváltozatokat, mint a főntemlített, több száz évvel későbbi codexektől. Csakhogy az előbbi csupán Szent István törvényeit, az utóbbi pedig csak a két

¹ Lad. I. 4. *ignorante*, Col. I. 36. *megalis*, 61. *iudiciis* — a hibás *causa ignorantiae*, *regalis* (TC *legalius*), *iudicis* helyett, stb.

zsinat végzéseit tartotta fönn. Mégis az Admonti-codex (AC) elég szép számmal ad becses lectio-variansokat, a melyek részint helyesebbé vagy egyedül helyessé, részint teljesebbé vagy korszerűbbé teszik a szöveget, mert eredetibb alakban nyujtják.¹ Minthogy a Corpus Juris csak a II. zsinat végzéseit vette föl a törvények közé összesen 12 pontba, összehasonlítása a *Pray-codex* zsinati szövegének alig egy hatodára terjedhet ki s így sok szövegeltérése nem lehet. De egypár érdekes mégis akad (altari, ut villa, si quis festa, PC. 10—14.; ellenben alteri, ut a villa, si quis in die festo, Corpus Juris Col. II. 10—13-ban s az utolsó eltérés, ha tán nem eredetibb is, de érthetőbb).

Van néhány pont, a mely csak az Admonti-

¹ St. II. 14. miles alicuius virtutis helyett AC I. 15. miles vel alicuius vir ubertatis; St. II. 18. corripiantur flagellis után AC I. 19. hozzát teszi: *ac cesura capillorum*; St. II. 21. senior seu dominus suum habeat militem idest servientem-ből AC I. 23. a későbbi toldásokat nem ismeri s az ő szövege: *senior suum habeat militem*; St. II. 30: 16 iuencos, qui valent 60 solidos (LX) helyett AC I. 32: 16 iuencos, qui valent 40 solidos (XL, Ilosvai cod.-ben is); St. II. 33. «curiam vel turrim» helyett AC. I. 35. korjellemzően csak «*curtim*» van s a következő mondatot igen helyesen az ispánról szóló korábbi mondathoz fűzi; St. II. 34. nyilván hibásan azt mondja, hogy «*presbyterum et liberos episcopi*» (provideant), míg az AC. II. 1. szerint a püspök ne gyerekekről, hanem könyvekről gondoskodik az új templom számára: «*presbyterum et libros episcopi*» (provideant) s ebben megint egyezik vele az Ilosvai-codex; végre a St. II. 35. szerint a fölségsértő «*subiaceat sententiae*», a mi határozatlan s az AC. II. 2. bizonyára a teljesebb eredeti szöveget nyujtja, midőn hozzát teszi: «*capitali*». Az AC-nek egyetlen feltűnő hibája a II. 4-ben: *servum liberari homicidam*» (a Corp. Jur. St. II. 37: *servum liberi homicidam*, azt a szolgát, ki szabad embert ölt meg).

codexben illetőleg a Pray-codexben maradt fenn, a *Corpus Juris*ből pedig *hiányzik*; nevezetesen a St. II. 13. közepéről hiányzik az az eset, ha szolga öli meg másnak a szolgáját (AC. I. 14.); a St. II. 14. után kimaradt az az eset, hogy ha valaki sebzés okáért kihuzta kardját, azon karddal ölessék meg, a mit a *Corpus Juris*ből nyilván azért hagytak ki, mert Szent István törvényének későbbi két pontja ezt az esetet szabatosabban szétválasztotta és enyhítette: ha t. i. sebzés történt, akkor a bűnös egész vérdíjat, ha pedig sebzés nélkül történt a kardrántás, akkor csak fél vérdíjat köteles fizetni (St. II. 48. 49.) s ez a megkülönböztetés négy következő ponttal együtt az *Admonti-codex*ből hiányzik (az udvari és ispáni tisztekké tett szolgák tanuskodásáról, a király és ország ellen összeesküvőkről, a dézsma elrejtéséről és meglopásáról, végre az ispánokat királyuk ellen izgató rágalmazókról szóló pontok, St. II. 50—53.). A *Corp. Jur.*-ből továbbá hiányzik az a pont, a melynek az AC. I. 21. szerint a St. II. 19. után kellett volna következnie s a mely az AC-ben más szolgájának ura tudta nélkül való fölszabadításáról szól. A *Corpus Juris* Kálmán II. törvényéből a 8. pont után kihagyott két oly pontot, a mely a *Pray-codex* II. zsinatának végzései közt megvan¹ s más jegyesének elrablására és a gyűlölt feleség miatt vállalt szolgálásra szab büntetést.

Ezeket tartottuk szükségesnek itt megállapítani s a kiadások szótszórt jegyzetei alapján összegezni a végből, hogy forrásaink értékéről véleményt for-

¹ Endlicher id. m. 373. l. 6. és 7. pont. Závodszyky 207. l. Márkus: Magy. Törvénytár. 124. l. 2. jegyz.

málhassunk. Úgy az itt érintett szembeötlőbb, valamint a mellőzött bonyolultabb szövegeltéréseket majd az illető kritikus helyeken, a részletes tárgyalás folyamán fogjuk latra vetni.

II. *Az uralkodás tízparancsolata.* A keresztény király eszményi kötelességeit és uralkodásának alapelveit Szent István élemedett korában foglalta össze Henrik herceg számára egy előszóban és tíz parancsolatban. E beosztás tudatosan meg van okolva egy oly hasonlattal, mely szokatlan és jellemző eltérést mutat a középkor általános fölfogásától. Már a IV. századtól kezdve az egyházi írók következetesen kilenc rendjét vagy karát különböztetik meg az angyaloknak, egyebek közt a középkori tudományosság fő forrása, Isidorus is. (Etymol. VII. 5.)¹ Szent Gellért «Deliberatio»-ja a számot nem említi ugyan, de mind a kilenc kart megnevezi teljesen úgy, a mint a középkori írók a Szentírás nyomán elsorolják.² Meglepő tehát, hogy Szent István ez általános fölfogástól és az udvarában élő Gellért apátétól is eltérőleg, további megokolás nélkül *az égiek tíz karához* s nem inkább az Isten tízparancsolatához hasonlítja a maga atyai tízparancsolatát, mikor azt mondja: «Valamint tehát az Ő (a királyok királya, az Isten) égi seregének teljessége tíz(-tíz) karból áll, úgy a te életed forgása tíz parancsolatra támaszkodjék». (St. I. 10.) Ez a feltűnő eltérés egyrészt figyelemreméltó kritérium a

¹ Hurter: Theol. Dogm. tom. II. Oeniponte 1891. 349. l.

² S. Gerardi episcopi Chanadiensis scripta et acta. Opera et studio Ignatii comitis de Batthyán episcopi Transsylvanicae. Albo-Carolinae. MDCCXC. pag. 233.: «throni et dominationes, quemadmodum angeli et archangeli, virtutes vero principatus ac potestates et cherubin et seraphin». V. ö. Hurter id. m. id. l.

szerzőség kérdésében, mert ritkaságával könnyen rávall; másrészt jellemző arra a vitézi fölfogásra, a mely a királyok királyát a Szentírás némely kifejezései alapján mennyei hadseregtől látja környezve s ekként veszi mintául (seu exercitus celestis plenitudo in denis consistit choris)¹ a földi király számára, a kinek szellemi, erkölcsi hadserege az atyai tizparancsolat legyen. E tizparancsolat tárgyalása higgadt, szabatos gondolatmenetben halad kitűzött célja felé s világosan áttekinthető alapterv szerint sorolja el a királyi erényeket az államélet összes főbb tényezőivel szemben. A régi Pippinida inscriptióju minta többszöri átdolgozása közben vált ez elmélet olyan kiforrottá.

Az egyik átdolgozó, legalább szóbelileg, maga Szent István² s az elméletet, ha nagyjában átvette is, mindenestre a magáévá tette és akarta, hogy utódai is ezen elvek szerint igazodjanak. Ennyiben méltán tárgyaljuka törvények között. Gondolatmenete röviden a következő.

Minden, a mit Isten teremtett, *ésszerű* s a mit Isten kegyelme az élet hasznára és méltóságára adott, úgymint országok, consulságok, hercegségek,³ ispán-

¹ Daniel 7. 10.: «millia millium ministrabant ei et decies millies centena millia assistebant ei», a minek egy régi változata így hangzik: «Dena millia denum millium assistebant ei et mille millia deserviebant ei» Hefele: Patrum Apostolicorum opera. Tubingae MDCCCXLII. 78. l. alul 2. sor. A tiz kar talán ebből származott, s tizediknek vehették a szentek karát is.

² V. ö. Békefi nagy dolgozatát a «Századok» 1901. 922—990. l. és Karácsonyi fejtegetését «Szent-István király élete» c. munkájában 91—96. l. (Szent-István-Társulat kiadása, Budapest, 1904.).

³ Itt nem csupán a hazai, hanem a külföldi viszonyokra is gondolt a szerző.

ságok, püspökségek stb. részint isteni törvények és tanítások, részint polgári törvények, valamint a nemesebbek s idősebbek tanácsai szerint intézik a kormányzást, honvédelmet, fölosztást és terjeszkedést. Mindennemű méltóságok nemcsak kísérőiknek,¹ bárátaiknak és szolgálóiknak, hanem *fiaiknak is adnak parancsokat és tanácsokat*. István király sem mulasztja el megadni ezeket szerelmes fiának, hogy velők a maga és majd alattvalóinak az erkölceit is fölkecskésítse. Az atyai parancsok iránt való engedelmesség jutalma a hosszú élet, az engedetlenség büntetése pedig kitűnik Ádám, a választott nép és Salamon fia példájából. Henrik herceg még gyerek, hadjáratokban s egyéb fáradalomban nincs edzve, a minőkben atyja már szinte egész életét eltöltötte; de itt az ideje, hogy az eddig kényelemben nevelt herceg is hozzátörődjék a keményebb dolgokhoz (Prologus).

A királyi méltóság rendjéhez csak az méltó, a ki katolikus hitű; azért a királyi apának első parancsa, hogy fia, ha a koronát meg akarja becsülni, a *katholikus és apostoli hitet* megtartsa s ebben példát adjon cselekedeteivel is, a szakadás fejedelmének (a sátánnak) szolgálóit pedig, kik a szentegyháznak emez új népét (a magyart) megrontanák, ne táplálja, ne védje. (1.)

A királyi palotában a hit után második az *egyház*, mely az egész földön elterjedve bizonyos helyeken már régi, de ebben a monarchiában még fiatal és új, azért éberebb örökre szorul. Ki itt botránkoztat,

¹ Vonatkozás «satellitibus» szóval talán a germán eredetű «Gefolgschaft»-ra.

vettessék le a hatalom méltóságáról. A királyokat azért mondták fölségeseknek, mert fölségélték az egyházat (2).¹

A királyi trónt harmadsorban ékesíti a *főpapok rendje* (ordo pontificum). Seniorok ők, kiket a királyi utód úgy őrizzen, mint a szeme fényét, mert az Isten rendelte őket őreivé és kegyelmeinek osztogatóivá. Nélkülök nem avattatnak királyok² s nem uralkodnak. Kezükben a (bűnbánati) kötés és oldás hatalma. Isten tilalma, hogy nem szabad őket nyilvánosan feddeni, hanem intse meg a király előbb három-négyszer négyszem közt s csak aztán rója meg őket a nyilvánosság előtt (3).

A kormány negyedik ékessége az *előkelők* (principum), *ispánok* (comitum) és *vitézek* (militum) hűsége, bátorsága, buzgalma, szivessége és bizalma. Ők az ország védői, a gyöngék oltalmazói, az ellenségek üldözői s a határok terjesztői. Legyenek ők a herceg atyái és testvérei. Ne tegye őket szolgálivá, ne is nevezze annak. Harcoljanak, de ne szolgáljanak. Az összes emberek egy állapotuak. Ha haragos, döllyfös lesz a trón örököse, országát másoknak fogják adni (4).

A királyi korona ötödik ékessége a türelmes *ítélkezés*. Csak méltó ügyet, főbenjáró ítéletet tartson fenn magának a király s a büntetést türelmesen, esküdözés nélkül, mások meghallgatásával mondja ki, a kisebb ügyeket pedig bizza a bírakra, kik a törvény szerint ítéljenek (5).

¹ Nagy Gyula fordította így igen ügyesen ezt a szójátékot: «reges augusti dicebantur, quia augebant ecclesiam». Magy. Törvénytár. 9. l.

² Ime, tehát István király mégis csak tudatában volt annak, hogy ő az első igazi magyar király. V. ö. A pannonh. Szent Benedek-rend tört. I. 107. l.

A *vendégek és jövevények* befogadása az országba hasznos, mert különféle nyelveket, szokásokat, tanulságokat és fegyvereket hoznak magukkal. Róma is azért lett naggyá, mert Aeneas ivadéakai szabaddá (menedékhelyé) tették. A vendégek ékesítik, dicsőítik az udvart (aulam) és félelemben tartják a külföldiek elbizakodottságát (6).

A királyi székeken hetedik helyen áll a *tanács* (consilium); általa töltik be a királyságokat, kormányozzák az országokat, védelmezik a hazát, kötik a szövetségeket, barátságokat, emelik a városokat s rontják le az ellenségek várait (mert mindez a tanács javaslatai, határozatai szerint történik). Az idősebb, jobb, felsőbb és tisztességesebb férfiakból, seniorokból alakuljon a tanács, ne a botor, önhitt és középszerű emberekből. A tanácskozást senátorokkal végezze a király, az ifjakat pedig fegyverben gyakorolja, noha ezeket se zárja ki teljesen a tanácskozásokból, csakhogy az ő tanácsait terjessze mindig az idősebbek elé (7).

Az *ősök* vagy idősebbek s a király-elődök és tisztos szülők *követése* a nyolcadik helyet foglalja el a királyság diszei között. Nehéz is volna ily földrajzi fekvésű országot megtartani a korábbi (hazai és szomszéd) királyok szokásának követése nélkül (8).

A királyi méltóság kilencedik szabálya az *imádság* gyakorlása, hogy a királyt «legyőzhetlen»-nek (invictissimus rex) nevezhessék (9). A tizedik parancsolat pedig az *erények* gyakorlása, hogy a király kegyelettel viselkedjék rokonai, az előkelők, gazdagok, honi lakosok, jövevények és külföldiek iránt s irtalmas legyen azokhoz, kik erőszakot szenvednek, mert különben zsarnok (tyrannus) a neve; legyen erős jó

és balsorshban, alázatos, hogy az Isten őt fölmagasztalja; legyen mérsékelt a büntetésben és szelid, hogy meg ne sértse az igazságosságot; legyen tisztességtudó, hogy senkit meg ne gyalázzon, és szemérmertes az érzékiség kerülésében (10).

III. *A király és udvara.* Magyarország *monarchia*,¹ feje a király s ilyenné senki sem lehet keresztény értelemben a püspökök hozzájárulása nélkül.² A *királyi széket* (*regium solium, tribunale regis*) a tanács tölti be,³ a melynek elhatározását a nép helyeslése irányítja vagy támogatja. A királyban első kellék, hogy a katolikus és apostoli hitben nevelkedjék.⁴ A *nagykorúságra*, tettekért való felelősségre nézve László korában általánosan legalább 10, Kálmán törvényében 15 évet vettek föl,⁵ s ennek pontosan megfelel Salamon, II. és III. István nagykorúsítása. Az Arpádházi származás magától értetődik. Már az uralkodás tízparancsolatában szó van a királyi *koronáról*, a melyet tiszteletben kell tartani; előképe ez az örök ország mennyei koronájának.⁶ A király legyen igazi *augustus*, ne pedig *tyrannus*; még koronáját is tartsa mindenki augustusnak, fölségesnek s első sorban maga a király iparkodjék viselkedésével a koronát fölmagasztalni, dicséretessé tenni.⁷ Legyen rajta buzgó imádsággal, hogy Isten is megsegítse harcaiban s alattvalói méltán nevezzék őt «legyőzhetlen király»-nak. László királynak «christianissimus Ungarorum rex» a *cime*, s Albrik «apostoli férfiú»-nak és «szent atyánk»-nak mondja Istvánt, az első királyt.⁸ A kinek

¹ St. II. 19. ² St. I. 3. ³ St. I. 3, 7. consilium. Col. I. 15. solium regale. ⁴ St. I. 1. ⁵ Lad. II. 12. Col. I. 84. ⁶ St. I. 1, 3. ⁷ St. I. 2, 3, 6, 10. ⁸ St. I. 9. Lad. I. prolog. Col. I. praef.

viselkedése a hittel és egyházzal szemben botrányos, vetessék le a hatalom méltóságáról; s ha az előkelőket, ispánokat és vitézeket nem tekinti atyái- és testvéreinek, hanem szolgálóinak, akkor ezek át fogják adni országát másoknak.¹ De jaj annak, a ki a király élete, egészsége, becsülete, méltósága és országa ellen *összeesküszik*, erre kísérletet tesz, izgat, vagy ilyennel egyetért s ha bizonyítani tudja és föl nem jelenti, mert hiába menekül az egyházba vagy külföldre: egyházi átok alá esik, kizárják a hivek közösségéből s fő- és jószágvesztéssel sújtják. Mint hűtlenségre izgató vész el, a ki alattomosan sugdossa a király valamelyik hívének vagy ispánjának: «Hallottam a királyt vesztetre szólni».²

Az egyház kiközösítéssel sújtotta a felségsértőt, a hazaárulót, mindennapi kötelességgé tette az összes egyházakban a király jólléteért és országa állandóságáért való imádkozást³ s elismerte a királynak és ispánjainak azt a kiváltságát, hogy utazás alkalmával templomon kívül, istentiszteleti sátorban hallgathassanak misét.⁴

Viszont a király a *keresztény hit és egyház védőjének* vallotta magát, s királyi ítélettel sújtotta azt, a ki keresztény kötelességeit elmulasztotta és hétszeri megintés után sem akarta magát alávetni a püspök kánoni fegyelmezésének.⁵ Hogy a király eleget teheszen védő tisztjének, vele is tudatta a püspök annak a nevét, a kit esetleg kiközösített.⁶ Az egyházi vagyionra nézve Szent István azt tartotta, hogy megőrzésén és gyarapításán úgy, sőt jobban kell buzgólnia, mint a saját örökségén, s a király ne hallgasson azokra, kik az egyházi vagyion ellen beszélnek;

¹ St. I. 2, 4. ² St. II. 35, 51, 53. ³ Col. II. 6. (Synod. II. 1.)

⁴ Syn. I. 35. ⁵ St. I. 1. II. 12. ⁶ Syn. I. 34.

a ki ebben a királyt jó szándékától el akarja téríteni, azt le kell tenni, el kell távolítani, s mint az Isten háza támadóját és sértegetőjét ki kell közönsíteni.¹ Szent István adományait Kálmán sem bolygatta, s érinthetlenségüket elismerte,² de a többi királytól monostoroknak, egyházaknak adományozott halászatok fölösleges részét a püspökök visszaadták a királyi széknak, mert úgy látták, hogy az udvar szükségét szenved, s méltatlan, hogy távozásukkal az udvar tisztessége is távozzék, a hol ők oly bőséges tiszteletet találtak.³ A királyok voltak azok, kik nemcsak a püspökségeket, nagyobb apátságokat és prépostságokat megalapították s javadalommal, fölszereléssel ellátták, hanem még a falusi templomoknak is, a milyent minden tíz falunak kellett építenie, ők adták a szükséges egyházi ruhákat. Így rendelte Szent István, s ő bizonyára teljesítette is, a mennyire lehetett.⁴ Szent László szintén megajánlotta a ruhák és kelyhek adását azon plébánia-templomok részére, a melyek még a Vata-féle lázadás alkalmával, harminc évvel az ő uralma előtt leégtek, elpusztultak, s a melyeket az odatartozó falvak a király parancsára tartoztak helyreállítani.⁵ Ha a templomépítő a templom részére alapul ígért adományozást nem teljesítette, a püspök megsürgette követe útján, s ha ezt az illető megverte, a verést királyi ítélet torolta meg.⁶ Szent László megparancsolta, hogy a falvak lakói térjenek vissza elhagyott templomaikhoz.⁷ Az apátok és szerzetesek egész bizalommal közeledtek a királyhoz, fölkeresték udvarában, templomban és

¹ St. II. 1. ² Col. I. 1. ³ Col. I. 15. 16. ⁴ St. II. 34.

⁵ Lad. I. 7. ⁶ Lad. I. 5. ⁷ Lad. I. 19.

békecsókkal üdvözölték. Szent László korában ezt némileg korlátozták.¹ De a király is meg-meglátogatta a püspököket, apátságokat. Papok, apátok fölött a megyés püspök és esperese voltak az illetékes bírák, a püspök fölött pedig, ha törvényszegő volt s ha elnézte papjainak törvénytelen házasságát, akkor a király és a püspökök ítéltek.²

A király a fő *törvényhozó*. E hatalmának alapja és indító okai: a királyok királyának, továbbá a régi és a korabeli augustusoknak példája, meg monarchiájának és népének a java. Minden népet a maga törvényei szerint kormányoznak, s valamint az isteni törvények arra valók, hogy a jók az isteni dolgokban gyarapodjanak, úgy kell, hogy a világi törvényeknek is hódoljanak a bűnösök megalázására.³ «Királyi hatalmánál fogva rendeli», hogy mindenki vagyonával (facultas) szabadon rendelkezzen rokoni vagy az egyház javára;⁴ «királyi határozattal rendelik», hogy mi történjék azzal, ki meggyülölt feleségétől külföldre menekül;⁵ «az egész senatus kérésére egyezik bele» a király, hogy a tőle nyert adományokat apjuktól a fiúk örököljék, t. i. új királyi adományozás, átruházás nélkül, a mi már Merovingkori hűbéri elv az andeloti szerződés (587.) óta; s hogy a király élete ellen való összeesküvésen, országáruláson és külföldre való futáson kívül más vétségért senki se veszítse el javait.⁶ Az esztergomi érsek és alárendelt püspökei zsinati határozataikat azzal

¹ Lad. I. 36. Syn. I. 38. ² Lad. I. 4. III. 15. v. ö. St. I. 3. 5. Syn. I. 25. ³ St. II. praefat.

⁴ St. II. 5. «Decrevimus regali nostra potentia».

⁵ St. II. 28. «in hoc regali decreto statutum est».

⁶ St. II. 35. «Consensimus petitioni totius senatus».

kezdik: «Mindenekelőtt arra kell kérni a királyt, hogy... hogy», vagyis a király jóváhagyásától, vagy legalább támogatásától várják határozataik érvényesítését.¹ A *törvényhozás tárgya* általában a királyválasztás, az országkormányzás, a honvédelem, az erődítések (*civitates construuntur*) és külügyi szerződések (*appellantur amici*);² továbbá az istentisztelet, az egyházi és világi társadalom szervezése, az élet és vagyon biztosítása, a biráskodás módja.

Szent István nem akarta, hogy a király legyen az egyedüli törvényhozó és hogy csupán a maga akaratát érvényesítse, hanem fölvette az uralkodás tizparancsolatába a *tanácsot* (*consilium*), a melyben a király mellett elsősorban az idősebbek, jobbak, előkelőbbek és a tisztességesebbek, a seniorok, senatorok vegyenek részt; teljességgel a fiatalokat se zárja ki belőle, de az ő tanácsukat aztán mindig az öregebbek elé terjessze.³ Ime a monarchikus, arisztokratikus és demokratikus elv leghölcsebb egyesítése egészen úgy, mint Szent Benedek Regulájában.⁴ A tanács egyéb nevei: «*regalis senatus*», «*regale concilium*», «*primatum conventus*» Szent István idejében;⁵ «*conventus*» és «*sancta synodus*» Szent Lászlónál;⁶

¹ Syn. I. 1. előtt. ² St. I. 7. ³ U. o.

⁴ «*Quoties aliqua praecipua agenda sunt in monasterio, convocet abbas omnem congregationem et dicat ipse, unde agitur. Et audiens consilium fratrum, tractet apud se, et quod utilius iudicaverit, faciat. Ideo autem omnes ad consilium vocari dicimus, quia saepe juniori Dominus revelat, quod melius est... Si qua vero minora agenda sunt in monasterii utilitatibus, seniorum tantum utatur consilio, sicut scriptum est: «Omnia fac cum consilio, et post factum non poenitebis.» Cap. III.*

⁵ St. II. 14. 32. 35. *senatus*; 19. 27. *concilium*, v. ö. I. 7. *consilium*; II. 23. *conventus*. ⁶ Lad. I. 16. 37. II. 1.

vegyesen «conventus», «sancta synodus» «senatus» és «concilium» Kálmán korában.¹ Az elhatározás kifejezései: decretum est, statutum, placuit, praecipit, ab episcopis collaudatum, canonisatum, sancitum. A királyi tanács, a törvényhozó szent zsinat *tagjai* Szabolcs városban: a legkeresztényebb László király, mint elnök, s az ország összes püspökei, apátjai és előkelői (optimates); kívül mint hallgatóság és tanúskodó közönség van jelen az egész papság és nép.² Az ilyen országos zsinattól meg kell különböztetni a Kálmán korában elrendelt egyházmegyei zsinatokat, a melyeknek tulajdonképeni feladata nem a törvényhozás, hanem a bírászkodás tavasszal és ősszel (máj 1. és okt. 6.) a királyi kuria helyett, kisebb ügyekben, út- és költségkimelés okáért.³ Ismét más a püspökök gyűlése, zsinata (concilium episcopale), a hova a papi ember perét megelőbbbezheti, s a melyen kétségkívül az esztergomi érsek elnököl, mert Kálmán uralma kezdetén tíz püspök a suffraganeusa, s ezek közt ott kell lennie a kalocsainak is.⁴ A törvényhozás megnevezett *helyei*: Szabolcs város, Pannonia Szenthegye (Pannonhalma) és valószínűleg Tarcal.⁵

A király a földi ország legfőbb *bírója*, mert nem

¹ Col. I. 24. Col. I. 5. II. 15 (Syn. II.) synodus; Col. I. praefat. «senatus», Col. I. 1. concilium.

² Lad. I. praefat. 1092. máj. 20. — Col. I. praef. «*regni principibus congregatis, totius senatus consultu, regis sanctae memoriae Stephani legalem textum recensuit* (Colomannus rex), non tamen quasi fundator, sed *superaedificator.*»

³ Col. I. 2.

⁴ Syn. I. eleje és 24.

⁵ Lad. I. 1092. máj. 20., II., Col. I. a Corp. Jur.-ban concilium Vercellinum, a Tur. cod.-ben c. Cursollinum, az Ilosvai cod.-ben c. Tursollinum. V. ö. Anonymusnál 16. f. Turzol-Tarcal; ellenben Cursol-Kartal nem igazolható.

hiába hordja a kardot, hiszen Isten ministere ő s megtorlója haragjának azon, ki rosszat művel.¹ Itélkezésének tárgyai, mint már egyház- és hitvédő szerepénél láttuk: makacs engedetlenség a püspök fegyelmező s Isten-háza vagyonát őrző joghatóságával szemben, másrészt magának a püspöknek törvénysértése és papjainak törvénytelen házasságát elnéző mulasztása;² királyi ítélet taszítja továbbá tömlöcbe azt, ki karddal embert ölt s királyi ítélet sujtja, a ki a tolvajlás részeseinek keresése címén hat hétig tartja magánál a tolvajt a helyett, hogy már negyednapon átadná a birónak.³ Mikor a király megjelenik valamely város vagy ispán megyéjében, két megyei bíró csatlakozzék hozzá, hogy a királlyal ítélkezzenek a nép viszálykodásaiban; ha pedig a nép zúgolódása nagy a bírák ellen, ő fölöttük a palota-ispán ítéljen.⁴ Ispánja ítélete ellen a vitéz a királyhoz föllebezhet; de ha rosszhiszeműleg teszi, hogy ispánját igazságtalannak tüntesse föl, akkor tíz arany pénzt (pensa) fizet az ispánnak.⁵ A király tehát mint első- és másodfokú bíró is ítél, otthon vagy útjain egyaránt. A megyei vitéz közvetlen bírója azonban az illető ispán, a megyei bíráké pedig a palota- vagy nádorispán, vagyis a vele szolgálati viszonyban állók ügyében a király rendesen csak mint föllebbviteli bíróság ítélkezik.

Az uralkodás tízparancsolatában Szent István elvül mondotta ki, hogy a király csak fontos ügyekben bíráskodjék s akkor is ne egyedül.⁶ Az az erkölcsi testület, mely a királyt bíráskodásában támogatja

¹ Col. I. praef. 12. §. ² St. II. 12. Lad. I. 4. 5. III.

³ Lad. II. 8. III. 9. ⁴ Col. I. 37. ⁵ St. II. 43. ⁶ St. I. 5.

s mely az országnak már a királyság kezdetén legfelsőbb törvényszéke: ez a *királyi udvar*, kuria (aula, curia regalis).¹ Helyisége ép oly menedék a bűnös számára, mint a templom vagy a püspök pártfogása,² tehát kegyeletes szentjellegű. A királyi kuria tagjait nem látjuk úgy felsorolva, mint a törvényhozó testületét. Van ugyan szó arról, hogy «esetleg» apát vagy szerzetes jelenik meg a királyi kuriában³ s hogy a püspökök a kuriába érkezve, bőséges tisztelettel találkoznak;⁴ de az előbbieket esetleges ottléte s épen a szerzetesé, nem jelentheti azt, hogy azok is kuriai bírák. A püspökök nagy udvari tisztessége sem egyértelmű azzal, hogy rendes tagjai a kuriának; sőt, mivel itt mondják ki leginkább a fej- és jószágvesztő ítéleteket, ilyenekben pedig püspök az állásához méltó szelidség sérelme nélkül nem vehet részt, igen valószínű, hogy egyes főpapok csak bizonyos korlátozással lehetnek kuriai tagok, nem is annyira az ítélőszékben, mint inkább csak az irodában, a kancelláriában. Főpapok, apátok és szerzetesek csak mint a király udvarlói, tisztelkedői s ügyes-bajos dolgaik képviselői, vagy az elsők mint a királyi tanács tagjai jelentek meg a kuriában, a király «házában vagy sátorában».⁵ A kuria tehát a rendes lakóhelyet is jelenti s ily értelemben van kuriája a nemesnek és püspöknek is.⁶

Törvényszék értelmében csak egy kuriája van a királynak s ebben főtisztje és helyettese a palota-, udvar- vagy *nádorispán* (comes palatinus, na dvore = udvarban, szláv eredetű, ép úgy, mint a span, zsupan = ispán, comes). «Valamint egy a király kuriája, úgy egy

¹ St. I. 6. Col. I. praefat. 11. §. ² Lad. II. 12. ³ Lad. I. 36.
⁴ Col. I. 15. ⁵ Lad. I. 36. ⁶ Lad. III. 12. 28.

legyen a pecsétje is»; azért, ha a palota-ispán valamikor hazamegy (a saját birtokára), a király és a kuria pecsétjét hagyja hátra annak, a ki helyette a kuriában marad. Csakis ennyiben van említve a későbbi «comes curiae regis», az országbíró, a kinek állása ekkor még nincs rendszeresítve. Odahaza a palota-ispán senkire se küldjön (idéző) pecsétet, hanem csak az udvarnokokra, a kik tudniillik a királyi kuria ellátására szolgáló falvakban laktak, oda élelmiszerekkel adóztak és az udvarban házimunkával hetet vagy hónapot szolgáltak. Ezek közvetlenül a palota-ispánnak voltak alárendelve, fölöttük tehát otthon is biráskodhatott, mások fölött pedig csak akkor, ha önként hozzáfordultak. Szent László idejében, mikor ezt a törvényt hozták, a királyság mellett volt külön hercegi terület is, az ország harmada: itt a herceg (udvar-)ispánja szintén csak alárendeltjei fölött biráskodhatott, ép úgy, mint a király palota-ispánja, mikor otthon s nem az udvarban tartózkodott.¹ De ezen szabályból az is következik, hogy a királyi kuriából a nádor- vagy palota-ispán mindenre küldhet pecsétet, kivéve a papi rendet. Papanak, apátnak, tilos volt perét a királyi kuria vagy világi bíróság elé vinni.² Ellenben királyi kuriai pecsétet küldhetett a nádor az igaztalanul ítélő bíróra, a megyei bírákra s ítéletet mondhatott fölöttük.³ A ki másra kiküldette a király pecsétjét s maga — mint felperes — a kuriában meg nem jelent, elvesztette perét és fizetett öt pénzát.⁴ Elvesztette perét és kétszeresen tartozott megtéríteni a kárt az alperes is, ki a «kuriában» megjelent ugyan a tárgyalásra, de

¹ Lad. III. 3. ² Synod. I. 25. ³ Col. I. 23. 37. ⁴ Lad. I. 42.

a «királyi palotában» nem várta be a tárgyalás végét, hanem a király engedélye nélkül hazament s a királyi hírnök hiába hívta.¹

Mivel a szegény nép gyakran igen megérezte az utazás fáradalmait és költségeit, azért, hogy ne kelljen — mint addig — akármilyen szükségében (!) a királyi kuriába mennie, Kálmán király zsinata elhatározta, hogy évente kétszer: Szent Fülöp és Jakab apostolok ünnepén (máj. 1.) és Szent Mihály nyolcadán (okt. 6.) minden püspökségben tartsanak zsinatot, a melyen jelenjenek meg püspöküknél az ispán és más tisztviselők pecsétes meghívás nélkül.² Így könnyítettek a nép terhén s kevesbítették a kuria pereit is. A királyi kuria — az előzményekből következőleg — állandó székhelyen volt, még pedig Szent László idejében talán Fejérvárott, mert itt szokták megülni a királyok a prépostság védőszentjének, Nagyboldogasszonynak ünnepét (aug. 15.) és László király erre az ünnepre rendelte kuriájába azokat, kik az András király korabeli zavarok és szolgaösszeírás óta királyi szolgát és várórt tartottak maguknál.³ Kálmán korában meg valószínűleg Esztergomban székelt a királyi kuria, mert az ispánok ide tartoztak küldeni a király részére gyűjtött denárokat és egyéb jövedelmeket.⁴

IV. *A főpapok, diákok és szerzetesek rendje.* Szent István az uralkodás tízparancsolatában a királyi szék ékességei közt az apostoli hit és egyház után harmadik helyen emeli ki *a főpapok rendjét* (ordo pontificum). Seniorok ők, Istentől rendelt örök, a szentségek sáfárai, nélkülök nincsenek igazi királyok s a

¹ Lad. I. 41. ² Col. I. 2. ³ Lad. III. 2. ⁴ Col. I. 79.

király ne feddje meg őket nyilvánosan, csak három-négy magános megintés után.¹ Láttuk föntebb, hogy a püspökök rendes tagjai a törvényhozó királyi tanácsnak, bejárósak a királyi kuriába, hol a saját vallomásuk szerint nagy tisztességben részesülnek, s rendes elnökei azon zsinati törvényszéknek, a melyet a királyi kuria kisebb pereinek elintézése végett minden püspöki székhelyen évente kétszer kellett tartani. Maga a püspök törvénysértés esetén a király, törvénytelen papi házassággal szemben való hanyagsága esetén pedig a király és a püspökök biráskodása alá tartozott.² Ha valakit a püspök kiközösített, tudatnia kellett a királlyal és «testvéreivel», vagyis a püspökökkel. Ha püspök püspökhöz követséget küldött, hitelesség okáért tartozott pecsétes írást is küldeni a követtel.³ Már Szent István megparancsolta a befolyásosabb világi embereknek, ispánoknak és biráknak, hogy püspöküket támogassák az igazságszolgáltatásban, egyházaik kormányzatában, az özvegyek és árvák védelmezésében s a keresztény hitélet fönntartásában.⁴

Az egyik esztergomi zsinaton Lőrinc érsek elnöklete alatt 1110 táján tíz «suffraganeus» püspök volt jelen,⁵ tehát a kalocsai, pécsi, zágrábi, veszprémi, győri, váci, egri, csanádi, nagyváradi és erdélyi. Nyitrán még nincs püspök Kálmán törvényeinek Alberik-féle megszerkesztésekor, mert az egyik rendelkezés szerint vas- és vizitélet csak püspöki székhelyen van megengedve s a nagyobb prépostságokban, úgyszintén (necnon) Pozsonyban és Nyitrán.⁶ Így mondja

¹ St. I. 3. ² Lad. I. 4. III. 15. ³ Syn. I. 34. 20. ⁴ St. II. 2.

⁵ Syn. I. cim. ⁶ Col. I. 22.

ezt a Turóczi-codex, a melytől a Corpus Juris csak abban különbözik, hogy a «necnon» helyett «ut» szócskát mond. Nyitra egyik szöveg szerint sem püspöki székhely, hanem csak a pozsonyihoz hasonló nagyobb prépostság helye (a Corp. Jur. szerint).

Püspökválasztásról vagy kinevezésről nem szólnak a törvények. Az I. zsinat annyit mond, hogy a kit püspökségre akarnak emelni (promovendus), ha törvényes házasság köti, az csak felesége beleegyezésével lehet püspökké (assumatur), de feleségének nem szabad aztán a püspöki jószágokon laknia.¹ A püspöki javadalom dolgait ne tartsa a püspök a saját magánbirtokain.² Mindenki szabadon rendelkezik a saját birtokával s a királyi adományokkal is, kivéve azt, a mi a püspökséghez és ispánsághoz tartozik.³ Ha a püspök szerzeményeinek (jövedelmeinek) $\frac{3}{4}$ részét egyháza javára látszott fordítani, akkor a negyedik résszel tetszése szerint rendelkezhetik. A mely püspök úgy halt meg, hogy egyházáról nem gondoskodott, hanem csak fiait gazdagította, a kik tudniillik püspöksége előtt törvényes házasságából születtek : annak a püspöknek felényi hagyatékát el kell venni és egyházának adni ; monostora pedig (a melyet püspöksége idején temetkezőhelyül alapított) szálljon át püspök-utódára, ki tegyen vele, a hogy jónak látja.⁴

Jövedelme volt a püspöknek birtokairól ; ezenfelül egész egyházmegyéje minden termésének, állatszaporulatának, vámjának s a gazdátlanul összeszedett szolgálknak, bitang jószágoknak, marháknak egy tizedrésze, a dézsma őt illette.⁵ A más püs-

¹ Syn. I. 11. 33. ² Syn. I. 15. ³ St. II. 35. ⁴ Syn. I. 12. 13.

⁵ St. II. 52. Lad. 27. 30. 33. 40. III. 13. Col. I. 5. 25.

pökség területén ellett állatok tizedéből azonban, a melyet tudniillik a bitang jószágból kapott, a negyedik részt saját megyéje miséspapjainak kellett átengednie.¹ Végre jövedelme volt még a püspöknek a kormányzata alá tartozók törvényes birságából; például ha miséspap rabszolganőt vett magához feleség gyanánt s nem akarta eladni, akkor hatóságilag adták el a szolgálót s árát a püspök kapta meg; úgyszintén a püspöknek adta át a keresztény rabnő árát az, a ki ily nőt zsidónak adott el.² A püspök terhe volt papon kívül könyveket adni a megyéje területén minden tíz falu számára épített plébánia-templomnak, a régiségtől — nem lázadás alkalmával — elpusztult templomokat fölépíteni s minden városban két házat állítani a bünbánók számára.³

A püspök jövedelmeit hirnöke (nuncius episcopi) vagyis poroszlója (pristaldus) szedte be.⁴ Szabad emberek is beállottak a püspök szolgálatába, valamint külföldről bejött clericusok, papi renden levő, írástudó diákok.⁵ Ezek és szolgálai kísérték útjain, a mikor templomtól távol a püspök sátorban misézhetett vagy hallgatott misét. Kápolna-sátra számára uton a szentek ereklyéit csak jó és buzgó diáknak, clericusnak volt szabad vinnie. Templomban csak az illető pap belegegyezésével végezhetette miséjét.⁶ Uton és otthon a püspök menedéket nyújtott az üldözött tolvajnak pusztán azzal, hogy ez lábához menekült. A püspök udvara, kuriája tehát ép oly szentjellegű e tekintetben, mint a templom vagy a

¹ Lad. I. 23. ² Lad. I. 2. 10. ³ St. II. 34. Lad. I. 7. 8. Syn. I. 49. ⁴ Lad. III. 13. I. 40. ⁵ Lad. I. 30. 18. ⁶ Syn. I. 35. 22. Col. I. 69.

királyi kuria.¹ A kik a püspökök kuriájába utaztak, azoktól még a király futárai sem vehették el a lovat azon a címen, hogy gyorsabban teljesítsék követségüket.² Ez a kuria szintén ítélkezés helye, elsősorban egyházi, vallási ügyekben, de világi perekben is, a mióta Kálmán elrendelte az egyházmegyei zsinatokat. Püspök elé az alperes papokat, diákokat, püspöki és ispáni káplánokat a püspök pecsétjével idézték meg világi ember ellenében is.³ Minden keresztény vallási kötelességei dolgában a püspök fegyelmi főhatósága alá tartozott, ki a büntetésnek ellenszegülőt hét megintés után királyi ítéletnek adta át. A püspök-szabta büntetés rendesen a bőjtöltetés, úgyhogy a «penitencia» szó ezzel egyjelentésű s az említett penitenciás, bűnbánati házak főképen erre szolgáltak. A kiket jósláson kaptak rajta, mert például hamuban olvasták a jövőt, azokat a püspök korbáccsal tartozott jó utra téríteni.⁴ Legnagyobb büntetés a püspök részéről a kiközösítés, a hivek közösségéből való kizárás, de nem véglegesen, hanem csak a bűnbánat és vezeklés tartamára. A ki megtérés nélkül kiközösítve halt meg, azt nem volt szabad papnak a templom környékén levő temetőbe eltemetni.⁵

A zsidók, mert befolyásukat a keresztény hitre és hívőkre ártalmasnak tartották, a püspök felügyelete alá voltak rendelve s azért csak püspöki székhelyen lakhattak, ha másutt földbirtokot szereztek is.⁶ Püspöki kormányzat és joghatóság alá tartoztak különösen az egyházi személyek, az egyházi vagyon és dotáció, a házassági engedély, istentisztelet és bőjt

¹ Lad. II. 1. 2. ² Lad. III. 28. ³ Col. I. 5. 6. ⁴ St. II. 12. 32. Syn. I. 49. ⁵ Syn. I. 9. ⁶ Col. I. 75.

elrendelése.¹ A püspök szabályozta a kanonokok életmódját és ellátását regulájuknak megfelelően s évenként többször tartozott megvizsgálni a monostorokat.²

A püspöki joghatóság gyakorlásának fő közege az *esperest* (archipresbyter v. archidiaconus).³ Mikor

¹ St. II. 2. 28. 34. Lad. I. 5. 19. Syn. I. 26. 46. 68. Col. I. 65.

² Syn. I. 27. Lad. I. 21.

³ Lad. I. 4. Turóczy-codex és Ilosvai-codex szerint, Col. I. 6, Tur.-cod. sz. archipresbiter; Synod. I. 48. 57. 62. és Col. I. 60. archidiaconus. Eredetileg a Rómához közelebb eső vidékeken miséspapokból lettek az *archipresbiterek*, diaconusokból pedig az *archidiaconusok*, mint az egyházmegyék egyes kerületeinek felügyelői, kik a papi tudományokban legjáratosabb papokból és szerpapokból kiválogatva, a püspöki központ, a káptalan kanonokjai közt foglaltak helyet. Az archipresbyter név második tagja, a «presbyter», a velencevidéki olaszoknál «prest» alakot nyert, a szomszéd szlovénoknál pedig az archipresbiter nevéből *jesprist* alakult ki, mely már az archidiaconust jelentette, mert az ugyanazon egyház-felügyelői tisztséget viselők közt korán túlsúlyra jutottak a fő-szerpapok. A «jesprist» a magyarságba olvadt ó-tótság révén eljutott a magyar nyelvbe, mint «*esperest*» vagy «*esperes*». A tatárjárás előtti oklevelekben sok archidiaconus szerepel s ezek valamennyien egyszerűen kanonokjai az illető egyházmegyének. Tévedés tehát azt hinni, hogy Tamás spalatói esperes nem spalatói kanonok, s hogy ez a spalatói érseknek ellenőre; hogy nyitrai esperes nem lehet esztergomi kanonok; hogy archidiaconus csak igazi diaconus, hogy pápai subdiaconus és káplán csak igazi alszerpap lehetett, valamint hogy a bibornoki collegiumban levő diaconusok nem lehetnek áldozópapok vagy akár püspökök. Rogerius történetíróra nézve bátran mondhatjuk, hogy mivel váradi esperes volt, tehát váradi kanonok is volt s midőn soproni esperessé lett, győri kanonokká lett. Minden valószínűség szerint áldozópap volt, azért lehetett bibornoknak clericusa és káplánja, a mi csak irodai alkalmazást, jogügyekben való megbízatást és címet jelentett s azzal, hogy

a Corpus Juris szövege azt mondja, hogy ha az érsek (archiepiscopus) tudatlanságból (causa ignorantiae) egyetért a püspökkel a papok törvénytelen házasságának eltűrésében s ennek folytán a pap ilyen bűnében megmarad, akkor (az érsek) a püspök tetszés szerinti ítéletének lesz alávetve: ez a szöveg érthetetlen, s nyilvánvalóan a Turóczi- és Ilosvai-codex szövege a helyes, a melyek szerint «ha az esperes (archipresbyter) a püspök tudtán kívül (ignorante episcopo) beleegyezik (abba, hogy a pap tiltott házasságban éljen), vagy a miséspap az ő beleegyezése folytán ilyen bűnében megmarad, akkor (az esperes) a püspök tetszésszerinti ítéletének lesz alávetve».¹ A mely clericust lopásról vádolnak, azt a püspök vagy archidiaconus fogja megítélni.² Ha laicus, világi ember pert indít clericus ellen, ezt a püspök vagy esperes (Corp. Jur. archiepiscopi, TC. archipresbyteri) pecsétjével idézzék meg, a kik egyszersmind itélni fognak fölötte a (világi) bíróval együtt (cum iudice TC. tanquam iudice Corp. Jur.).³ A bűbajos rontókat (malefici) az esperes és ispán ítélje el, miután hírnökük az illetőket megtalálta, elfogta.⁴ Ilyféle esetekben bíráskodott az esperes. Jogtudása érdekében rendelik, hogy minden esperesnek meglegyen a kánonjog kivonata (breviarium canonum);⁵ tisztes-

áldozópappá szenteltette magát, épen nem lett méltatlanná ama megbízatásokra és címekre. Ugyanezt az elvet fejezi ki IV. Kelemen azon spalatói esetben, a melyre Mátyás Flórián egészen ellenkező érvelést alapít (108. l.) V. ö. Mátyás Flórián akadémiai értekezése II. oszt. XVII. köt. 1897. 96—108. l. Nyelvtud. Közl. 1904. 215—216. l. Melich.

¹ Lad. I. 4. ² Syn. I. 57. ³ Col. I. 6. ⁴ Col. I. 60.

⁵ Syn. I. 62.

sége érdekében pedig azzal fenyegetik, hogy a ki őt részegen találja, annak három pénzt — három tinó árát — fizessen.¹

A birói kiváltságot élvező *papi rend* tagja természetesen az esperes is. E rend érdemeiről Szent István azt mondja a világiaknak: «Valamint ők, a papok (sacerdotes) mindnyájatokért dolgoznak, úgy ti is mindnyájan kiválóképen tartoztok érettük fáradni, s ha szükséges, élteteket áldozátok érettük».²

A szerzetes-módra regula szerint közös életet élő papok testülete a káptolom,³ tagjai a *kanonokok* (canonici), kiknek életét és élmezését regulájoknak megfelelően a püspök rendezi, szabályozza,⁴ s kiknek kötelességük tudni és érteni regulájukat.⁵ A kanonokok kolostorukban (zárt folyosójukon, hol sétálgattak, társalogtak), a káplánok pedig a (királyi) kuriában irodalmilag, vagyis latin nyelven tartoztak beszélgetni.⁶ A kanonokok szigorúbb papi életére künn a vidéken lelkészkedő magyar papok már nem igen

¹ Syn. I. 48. ² St. II. 4.

³ Capitulum eredetileg a szerzetesek tanácskozó és ítélkező terme, a hol a gyűlés elején föl szokták olvasni Szent Benedek Regulájának egy-egy fejezetét vagy ennek egy részét (caput, capitulum). Megjegyzendő, hogy Kálmán koráig terjedő törvényhozásunk a *capitulum* szót csak «törvényfejezet, törvénycikkely» értelmében használja ép úgy, mint a többszörösen fölhasznált frank capitulare-k. St. I. 2. 3. II. címe az Admonti-codexben: capitula huius libri. Lad. II. 1. Tur.-codexben: capitulum primum. Col. I. TC-ben a praefatio után egyszer: capitulum. Kanonokok káptalana nincs említve.

⁴ Synod. I. 27. ⁵ Syn. I. 56.

⁶ Syn. I. 5. «canonici in claustris et canonici in curia litteratorie loquantur» szövegben a második helyen álló «canonici» helyett *capellani* olvasandó. Endlicher 351. l. Závodszyk 198. l. V. c.

vállalkoztak. Azért a kanonokok testülete ép úgy, mint a szerzeteseké, leginkább csak a maga neveléséből egészíthette ki magát. De miként a monostor is vett föl kivételesen már kész, fölszentelt papokat, úgy a magyarországi kanonokok is kivételesen idegenből érkezett vendégeket, külföldi diákokat (hospites, clerici hospites) szoktak olykor maguk közé fogadni. Ezekre nézve az első ismert nemzeti zsinat elrendelte, hogy a mely vendég önként alávetette magát a kanonok-regulának, (belépése előtt született) fia semmit se örököljön, hacsak a kanonok-apa végrendelettel nem gondoskodik róla.¹

Természetes, hogy kezdetben, a tényleg századában az oktatás főképen, majdnem kizárólag a pap- és íródeák-nevelésre irányult, mert ez volt a nép és urak szükséglete. Akármelyik pályát választották az illetők, tanultságban, birói kiváltságban és külső viseletben egy közös rend, az «ordo clericalis», «*diáki rend*» tagjaivá lettek.² Ily értelemben nevezzük alább

¹ Csakis ez lehet az értelme ennek a szövegnek: «Si quis hospitem canonicè regule se sponte subdiderit, nichil ad filium eius pertineat, nisi forte et ipse voluerit». Syn. I. 28. A fiú hogyne akarná? Az «ipse» tehát nem ő, hanem az apja. Míg az apa él, természetes, hogy fia csak azt kaphatja meg apja vagyonából, a mit ez akar; erre nem kell törvény. A nehézség csak ott kezdődik, hogy mit kapjon a fiú a kanonok hagyatékából.

² A «*diák*» név dalmata-szlovén ajkon alakult ki a «diaconus»-ból. Magyarjaink a közéjük olvadt szlovákoktól átvették a «*diák*» nevet és alkalmazták általában «clericus» értelemben. Erre csattanós bizonyosságunk az, hogy a Vág-Sala (Csala, Csalla, Cselle, Sellye) föld pozsonymegyei szélén 1226-ban «due ville clericorum» van, bennük clericusok laknak, 1233-ban az egyik clericus azon panaszkodik, hogy húsz válogatott ökrét elvették, ugyanannak «clericus» nevét később «litte-

a clericust régiesen s igazabban diáknak. Ez általában oly tanult ember vagy tanuló, a ki már legalább a hajkoronát fölvette s így a hajnyírással magát Isten szolgájának, Istent pedig a maga mennyei öröksége osztályrészének (κληρος, clerus) vallotta, ha aztán nem szenteltette is magát szerpappá vagy miséspappá, ha igazi pap nem lett is belőle. E diáki rend tagját olyan lopásért, a melyért a Szent László-kori statárium szerint akasztás járt, a világi bíró csak akkor ítélhette el, ha a püspök előbb degradálta, vagyis a diáki rendből kivetköztette,¹ mert tilos volt a világi bírónak diákot még csak meg is idézni, reá pecsétet küldeni, «neki pecsétet adni».²

Diák-emberek voltak a király, a herceg, a püspökök, ispánok és más urak káplánjai is (cappellani), tudniillik irnokai, irodatisztjei, a kiket csak a püspök vagy esperes pecsétjével lehetett megidézni ezen bírák, illetőleg az egyházmegyei zsinat elé.³ Ilyen diákokat nevelt különösen a kanonokok iskolája s ennek élén a mester (magister), kit a következő törvény említ: Ha a diáki rend ludat vagy tyukot avagy gyümölcsöt vagy hasonlókat lopott, csupán *mestere* fenyítse meg őt seprővel, de a mit lopott, térítse vissza; ha ezeknél nagyobbat lopott, akkor püspöke degradálja és világi bíró ítélje el.⁴ Tanulatlant nem szabad miséspapi rendbe fölvenni (presbiter

ratus»-ra változtatták (=diák) és 1237. táján a «due ville clericorum» helyén «Diaqui» (Diáki) falu neve tűnik elő. L. kissé bővebben a diákok oklevélirő és prókatori szerepével együtt «A tihányi apátság kritikus oklevelei» c. akadémiai értekezésemben. II. osz. XXI. köt. 191. stb. I. V. ö. Melich föntidézett cikkét.

¹ Lad. II. 13. ² Col. I. 14. ³ Col. I. 5. 9. ⁴ Lad. II. 13.

ordinari) s ha fölvtették, tanuljon vagy tegyék le.¹ Szolgát sem szabad fölvenni a diáki rendbe (clericus ordinari), hacsak ura előre teljes szabadságot nem adott neki; s ha a diák az egyház szolgája volt, fiai az egyház szabadjai közé tartozzanak.² A ki másnak a szolgáját, vagy szolgálatára kötelezett emberét vagy a várörök valamelyikét írásra tanítja vagy diákká teszi urának tudta és bevallása, kifejezett akarata nélkül, az fizessen az urnak váltságdíjat s ezenfelül büntetesképen 50 pénzát.³ A diákok természetesen ájtatos fegyelemben nevelkedtek s míg a nép csak háromszor tartozott gyónni és áldozni, addig a diákok ezt minden nagyob^b ünnepen megtették.⁴ A diáki rend tagjainak tilos volt *világias ruhát* hordani, úgy mint hasított téli vagy nyári tunikát,⁵ tarka vagy sárga keztyűt, vörös vagy zöld köpenyeget, himes vagy selyem sarut vagy kápát (csuklyás palástot), cipőt, kámzsát (camisia = ing, alba) és

¹ Syn. I. 6. ² Syn. I. 29. 30. ³ Syn. I. 65. ⁴ Syn. I. 3.

⁵ Col. I. 70. «Nullus... utatur... fisso pellicio vel tunica.» Pellicium nem más, mint prémmel bélelt téli tunika, modern szóval: prémes reverenda, a tunika pedig könnyű nyári reverenda, hosszú felső-ruha. Braun: Die liturgische Gewandung im Occident und Orient. Freiburg i. Breisgau. Herder. 1907. 140. l. Úgy a prémes, mint a közönséges tunika világiasságát abban látták, ha hasított volt az alsó része elől és hátul, a mit a lovaglás miatt hoztak divatba s már Szent Odilo clunyi bencéseinek is szemére hánytak. Sackur: Die Cluniacenser. II. 96. l. A Corpus Juris érdemes fordítója némileg tévedett, midőn a világias, papokhoz nem illő, egyébként Európa-szerre hasonló egyházi ruhákat valóságosan világi magyar öltözéknek vette s a bokáig érő téli és nyári reverendát «hasított mente vagy dolmány» szavakkal fordította, valamint alább a csuklyás kápát «sapka» szóval. Magy. Törvénytár. Kálmán I. 70; 115. 117. l.

tunikát s elrendelték, hogy a fölszenteltnek ne a mellén legyenek (az alba és reverenda-tunika) összefoglalva gombokkal, kapsokkal, hanem (csak) mintegy a nyakat vegyék körül.¹

Rajta voltak, hogy minden nagyobb egyházban meglegyenek az összes egyházi rendek és végezzék tisztjüket.² Csak valamelyik egyház címére szabad bárkit a diáki rendbe fölvenni,³ a mely egyház aztán fegyelmet gyakorol fölötte és gondoskodik róla. Hasonló rendelkezés szólt a szerzetesek fölvételéről is.⁴ A kit aztán ily címre diákká, illetőleg pappá tettek, vagy fogadalommal (szerzetesnek) fölvettek, azt csak bizonyos büntények miatt kánoni ítélettel foszthatták meg rendjétől vagy tisztjétől, állásától s az ilyen maga se távozhatott, hacsak magasabb állásra nem léptették elő, a mikor a törvény úgy kívánta, hogy püspöke adja meg kegyesen a beleegyezését.⁵ Ha vendég diák (hospes clericus) jön e hazába püspökének ajánlólevele (litterae commendatitiae) nélkül, (isten)ítélettel vagy tanúbizonysággal döntsék el, hogy vajjon nem szerzetes-e vagy gyilkos és hogy azon (egyházi) rendhez tartozik-e, a melyhez tartozónak vallotta magát.⁶ Általában semmiféle diákot se fogadjanak be más püspökségből vagy tartomány-

¹ Itt a Corp. Jur. és codexek szövegei többszörösen eltérnek egymástól, de legtöbbszörre nyilvánvalóan a Turóczy-codex szövege a helyes.

² Syn. I. 4. Rómában a III. században Cornelius pápa fölsorolása szerint van egy püspök, 46 miséspap (presbyter), 7 szerpap (diaconus), 7 alszerpap (subdiaconus), 42 oltárszolga (acolythus) és 52 ördögűző (exorcista) s fölolvásó (lector) az ajtónállókkal együtt (ostiarius). Hurter: Theolog. Dogm. III. Oeniponte. 1891. 533. l.

³ Syn. I. 18. ⁴ Lad. I. 21. ⁵ Syn. I. 23. ⁶ Lad. I. 17.

ból ajánlólevél nélkül.¹ Idegen vidékekről érkezett vendég diákok, ha tudniillik nem hoztak ajánlólevelet, vagy állítsanak törvényes tanúkat, vagy térjenek vissza bizonyítványért (formata); ha pedig rossz-hírűek, okvetlenül távozzanak s vissza ne térjenek bizonyítvány nélkül.² Kálmán király is elrendeli, hogy külföldi miséspapot és szerpapot (csak) ajánlólevéllel vegyenek föl s a kiket eddig fölvettek, vizsgálják meg, minő jogon jöttek. A kikről rossz hír kering, állásuktól függesztessenek föl, míg (isten)ítélet nem tisztázza őket, vagy pedig távolíttassanak el e földről.³

VII. Gergely pápa (1073—1085) küzdelme a papi *nötlenség* ősi elvéért fokozatos hatást gyakorolt törvényhozásunkra, habár csak az ő halála után. Szent László uralkodása végén, az 1092. évi szabolcsi szent zsinaton egyelőre türelmet határoztak a misés papok első és (a magasabb rendek, a presbyteratus és a diaconatus előtt már megkötött) törvényes házasságával szemben a béke s a Szentlélekben való egység okáért, de csak addig, míg ez ügyben apostoli uruk atyaságát (a pápát) véleménye, tanácsa felől megkérdezik.⁴ Az elv itt tisztán áll, csak visszaható ereje iránt vannak kétségek.⁵

¹ Syn. I. 19. ² Syn. I. 21. ³ Col. I. 3. ⁴ Lad. I. 3.

⁵ Látni való ebből, hogy Szent László kora a papok házasságát nem megengedte, mint iróink mondani szokták, hanem csak ideiglenesen tűrte s másfél évtized alatt el is törölte, ámbár tagadhatlan, hogy szórványosan később is akadnak családos papok, pl. Tihany szigetén 1211-ben a lovas jobbágyok közt: Mihál, filius sacerdotis Reze; filius sacerdotis Helie, Martunus; filii Op sacerdotis, Joan et Marcus. Lehetséges azonban, hogy e fiuk atyjoknak pappá létele előtt születtek. Pannonh. rendi levéltár. Tihan. fasc. 1. nr. 5. Wenzel, Arp. Uj Okmt. I. 107. 1.

Az esztergomi «első» zsinat, a melyen Magyarország összes püspökei jelen voltak, valószínűleg már előbb kimondotta, hogy a kik a diaconatust vagy presbyteratust házasság nélkül fölvtették, azoknak többé házasodniok nem szabad,¹ s azon miséseknek, kik a kisebb rendek állapotában törvényes házasságot kötöttek, gyarlóságukra való tekintetből megengedik ugyan a feleségökkel való élést, de csak mérsékeltebben.² Végre a II. zsinat megfelelt arra a kétségre is, szabad-e házas diákot diaconussá vagy miséspappá szentelni? Diákot egy püspök se emeljen szerpapságra és tovább, hacsak előbb önmegtagadást nem fogadott és — ha felesége van — ez bele nem egyezett, megígérve szintén az önmegtagadást.³ A mely diaconus vagy misés (már előbb törvényes) házasságot kötött, ne szolgáljon az oltárnak, hacsak felesége előbb bele nem egyezik és önmegtagadást nem fogad, férje pedig nem gondoskodik számára elkülönített lakásról és anyagi szükségleteiről, hogy az Apostol szerint «a kiknek feleségök van, úgy legyenek, mintha nem volna».⁴

Kezdetől fogva szigoruan bánik a törvény azon misésekkel, szerpapokkal és diákokkal, a kik másodszor nősültek vagy özvegyet, elvált asszonyt vettek feleségül, s a kik ágyasságban élnek vagy rabnót vettek maguk mellé feleség gyanánt. Rendeli, hogy a másodszor, vagy özvegyel, elválttal nősült papok váljanak el s vezekeljenek, feleségök pedig rokonainak visszaadva, mivel törvényes házasság nem kötötte le őt, férjhez mehet.⁵ Majd ismét rendeli, hogy a bigamus

¹ Syn. I. 32. ² Syn. I. 31. ³ Col. II. 9. (Syn. II. 9. Pray-cod.)
⁴ Col. II. 10. (Syn. II. 10.) Sz. Pál, Korinth. I. 7, 29. ⁵ Lad. I. 1.

papot, diákot tegyék le rendjéből, fosszák meg minden egyházi javadalmától és méltóságától, s rendjébe csak felesége beleegyeztével (elválása esetén) vegyék vissza.¹ Ha maga a pap nem akar elválni s inkább lemond Isten szolgálatáról, mint feleségéről, akkor zárják ki a diáki rendből s tekintsék világi embernek.² Az ágyast is el kell távolítani a paptól, ki letéve (felfüggesztve), a püspök parancsa szerint vezekeljen, aztán helyeztessék vissza az oltár és egyház szolgálatára.³ A feleség gyanánt tartott rabnőt adja el a pap, s ha nem akarná, vegyék el tőle, adják el s árát kapja meg a püspök.⁴

Néhány más törvény is szabályozza még a diákok, papok *erkölcseit*. A ki közülök ünnepen, vasárnapon vadászik, azt felfüggesztik rendjétől, míg eleget nem tesz vétségeért.⁵ Ugyanígy bűnhődik, a ki ispánjától kényszerítve templomon kívül miséz, kivéve az utazás esetét, a mikor erre szolgáló sátorban elvégezheti az istentiszteletet.⁶ Tilos a mise följánlására szerződni,⁷ a mit a simonia ellen való küzdés kora tesz érthetővé. Senki se tartsa egyháza szolgálait és dolgait a saját birtokán, mert a ki ezt megteszi, s ott azokat eladja vagy gondatlanságból elveszti, háromszorosan tartozik megtéríteni az egyháznak.⁸ Az egyház vagyonát tékozló kétszeres kártérítésre köteles, ha pedig nincs miből, akkor tegyék le a kár jóvátételéig.⁹ A mely pap az egyházat azzal károsítja, hogy szolgáját fölszabadítja, még pedig olyant, ki lopás miatt üldözve menekült egyházába

¹ Syn. I. 53, 54, 67. Col. II. 9. (Syn. II. 8). ² Col. I. 67. II. 4.

³ Syn. 55. Col. II. 12. (Syn. II. 12.) ⁴ Lad. I. 2. ⁵ Lad. I. 12.

⁶ Lad. I. 29. ⁷ Syn. I. 41. Nullus presbyter convencionem de missa pro oblatione faciat. ⁸ Lad. I. 6. Syn. I. 15. ⁹ Syn. I. 14.

s így ennek szolgálja lett, az kárpótlásul maga legyen az egyház szolgálja.¹ A tyúk-, lúd- vagy gyümölcsnél nagyobb érték ellopásáért a diákot, papot a püspök degradálja s aztán mint világi embert a világi bíró Szent László statáriumá szerint fölakasztja.² A püspökök zsinata kissé szelidebb törvényt hozott: ha diákot lopásról vádolnak, a püspök vagy esperese ítéljen fölötte, s a bűnös tétessék le és vesztse el vagyonát; ha pedig vagyona nincs, őt magát adják el.³ A mely pap vendégségben vagy kalendás társulati toron ivásra erőltetőket lát, feddje meg őket; ha nem hallgatnak rá, távozzék és jelentse fel őket az esperesnek; ha nem távozott, 40 napig vezekeljen, bőjtöljön s addig függesztessék fel; ha ő maga erőltette az ivást vagy másoktól erőltetve részeg lett, tegyék le.⁴ A diákot, ki korcsmában ivott, szintén le kell tenni, s diák ne legyen korcsmáros vagy uzsorás.⁵

A mi a *biráskodás* módjait illeti, ki van mondva, hogy egyházi személyek és dolgok perei kánonszerűleg döntendők el, s a mely diák vagy apát egyházi perét püspöke mellőztével a király vagy világi bíró elé viszi, vesztse el perét és vezekeljen.⁶ Világi ember tanuságát diák ellen senki se fogadja el, s diákot ne nyilvánosan, hanem csak egyházban vallassanak. Vádlója, tanuja ne legyen rosszhírű, valamint általában kell, hogy a vádló vagy tanú tisztességes ember, nős, családos és igazán Krisztus-valló legyen.⁷ Mindazt, ki a diáki rend tagja és püspöke zsinatára meg nem jelenik, az egész rendből ki kell tenni. Ki

¹ Lad. III. 4. ² Lad. II. 13, 14. ³ Syn. I. 57. ⁴ Syn. I. 47.
⁵ Syn. I. 58. ⁶ Syn. I. 1, 25. ⁷ St. II. 3. V. ö. Závodszyk id. m. 19. l.

elnyomottnak érzi magát, a püspöki zsinathoz fölebezhet.¹ Diák ne legyen tanu se végrendeletnél, se eskünél, se ítéletnél,² hogy t. i. önzés vagy ridegség vádjá ne érhesse.

A közönséges lelkészi *javadalom*, a melyet Szent István törvénye szerint minden tiz falu köteles megadni temploma megépítése után: két ház ugyanannyi szolgálával, egy (hátas) ló és szekér 6 ökörrel, 2 tehén és 30 aprómarha.³ Papnak, diáknak hátas vagy szekérbe fogott lovát még a királyi futárok se merjék elvenni, hogy a harmadik falu határáig használják s a király követségét gyorsabban teljesíthessék.⁴ A pap háza temploma mellett legyen.⁵ Birto-
kuk jövedelmén kívül negyedrészt kapjanak a papok megyés püspökük tizedeiből, templomuk számára pedig egy-két pénzát az oda menekült és visszaadott tolvaj szolgák urától. Ha az egyház szolgálai saját ökreikkel dolgoztak, szántottak, akkor az illető termés fele legyen az egyházné; ha pedig a szolgák mesterök (püspöki templomban a mester-kanonok, egyéb templomokban a plébános) ökreivel szántottak, a termés kétharmadát adják át.⁶ A tizedek negyede a miséspapoké még a más megyékből elszabadult bitang marhák után is.⁷ Noha a házi kezelésben levő csűrőkből, pincékből és juhaklokból a (szegényebb) monostorok és egyházak nem voltak kötelesek tizedet adni, de azért a tizedek negyedét a megyés-pap (parrochianus presbyter, plébános) tőlük is megkapta.⁸ Viszont a (módosabb) papok tizedet adtak

¹ Syn. I. 64, 24. ² Syn. I. 59. ³ St. II. 34. Az Admonti-codex itt többszörösen helyesbiti a Corp. Juris szövegét.

⁴ Lad. III. 28. ⁵ Syn. I. 63. ⁶ Syn. I. 63. ⁷ Lad. I. 33.

⁸ Syn. I. 61.

annak a (püspöki) egyháznak, a melynek területén földművelést űztek vagy szüreteltek.¹ Ha tolvaj szolga menekült a templomba, akkor ennek váltságul egy pénzát fizetett a szolga ura, illetőleg az, a kitől a szolga lopott, és két pénzát az, a kinek tanácsára a szolga templomba futott. Az oda menekült tolvaj szabadember a templom szolgálja lett, mert így legalább megmenekült attól, hogy eladják külföldre a lopásért.²

Szerzetes-rend csak egy van Kálmán korában, s minden szerzetesnek Szent Benedek Reguláját kell tudni és érteni.³ Monostoruk (monasterium) belső, zárt folyosója a kolostor vagy klastrom (claustrum). Fegyelmök a betelepedés és térítés első százada végén kezd lazulni, azért Szent László szabolcsi zsinata több pontban főleg a stabilitas és a clausura megtartását sürgeti. Szent Benedek Regulájában épen a stabilitas, a helyhez kötöttség az egyik fő újítás azon szerzetesekkel szemben, kik remetéskedés, szent-helyekre való zarándoklás és más címeken monostorukat elhagyva, kóborlókká lettek s elzüllöttek. Püspökök is adtak szerzetesruhát olyanokra, kik remeték akartak lenni. Az említett zsinat elhatározta, hogy se püspök, se apát ne öltöztessen be szerzetest vagy apácát azon monostor címe, határozott megjelölése nélkül, a melyben a beöltöztetett köteles lesz megmaradni. A kiket korábban öltöztettek be biztos helycím nélkül, azok a szerzetesek, megtért testvérek és apácák jelentsék ki, hogy vagyonukkal melyik monostornak ajánlják föl magukat,⁴ s aztán maradjanak ott. A kin szerzetes ruha van és nem

¹ Col. I. 66. ² Lad. III. 4, 5, 8. ³ Syn. I. 37. ⁴ Lad. I. 21.

lép monostorba — rendelik kissé utóbb — vesztie el habitusát, vagyis szerzetesruháját és vezekeljen, böjtöljön. Püspök és pap szerzetest ne öltöztessen be.¹ Apátok, szerzetesek ne üljenek a kalendás testvérek, kalandos társulati tagok közé — kik az elhunytakért minden hónap elején (fratres calendarum) torral, lakomával összekötött gyászistentisztelet és alamizsnaosztást rendeztek — hanem az apát kapja meg a nekik szánt, fölajánlott enni-inni valókat a kolostorba s ott szolgáltatassa ki a szerzeteseknek regulájuk szerint.²

Apátok püspöki díszjeleket: mitrát, szandálokat, keztyűket, a kápolnához csengetyűt, stb. ne használjanak, s ne kereszteljenek, ne gyóntassanak, ne prédikáljanak a népnek — így határozott az esztergomi érsek és tíz püspökének zsinata.³ Maradjanak meg alázatosan azon püspök felügyelete alatt, a kinek területén vannak, s a ki monostoraikat ne egyszer egy évben, hanem gyakran látogassa meg és vizsgálja felül a szerzetesek szabályszerű életét és viselkedését.⁴ Mikor a király vagy a püspök megjelenik a monostorban, az apát és szerzetesek ne a templomban járuljanak a király, a püspök csókjához (osculum, sc. pacis), hanem a kolostorban, a zárt folyosón sorban állva kapják meg a csókot. A királyt vagy püspököt kiválasztott kísérellel együtt bocsássa be az apát a zártfolyosóra. Ha apát vagy szerzetes a királyi udvarban esetleg megjelenik, ne a templomban üdvözölje a királyt, hanem visszatérte után a házában vagy sátorában.⁵ Törvényhozó

¹ Syn. 39, 40. ² Lad. I. 39. ³ Syn. I. 36. ⁴ Lad. I. 21.

⁵ Lad. I. 35, 36.

gyűlésekre is el szoktak menni az apátok.¹ De a zsinat általában hangoztatta, hogy az apátok ritkán távozzanak monostorukból, s a királyhoz vagy távolabbi birtokaikra is csak püspökük tudtával menjenek és sokáig ne időzzenek ott.² Útközben sehol se misézzenek az illető templom papjának engedélye nélkül, vagy misézzenek e célra készült külön sátorokban.³

Püspöki ítéletet mellőzve, a királyi kuriához vagy világi bírósághoz fordulniok egyházi ügyekben peresztés és vezeklés terhe alatt tilos.⁴ Apátok közt fölmerült perekben az egyházmegyei zsinat ítél.⁵ Letétel és magasabb állás elnyerése dolgában itt is ugyanaz a szabály, mint a diáki rendnél, papságnál általában, hogy t. i. szükséges a kánoni eljárás és a püspöki beleegyezés.⁶

A vagyonnal igyekeztek arányba hozni a szerzetesek számát olyképen, hogy az apát a püspökkel vegye számba monostora birtokain az ekéket s minden két eke után tartson egy regula-szerűen öltöztetett és szükségességekkel ellátott szerzetest.⁷ Körülbelül két-

¹ Lad. I. praefat. ² Syn. I. 38.

³ Syn. I. 22, 35. tentorium. A pannonhalmi alapítólevél szerint ez még nagy kiváltság, mert Szent Márton születés-helye iránt való különös tiszteletből, István király kijelentése szerint «egy apát előtt se járjon kápolna (capella), hanem csak e monostornak (Szent Márton monostorának) atyja előtt.» László és Kálmán korában utazás alkalmával már bármely pap és apát misézhetett sátorban. Lad. I. 29.

⁴ Syn. I. 25. ⁵ Col. I. 8. ⁶ Syn. I. 23.

⁷ Syn. I. 37. Egy ekéhez a XII. század közepe táján többnyire két háznép szolgát és nyolc ökröt számítottak; 1152: «duas familias ad aratra cum octo bubus et decem et centum ovibus»...; 1153: «cum quatuor servis et uno

akkora költségalap volt ez, mint a legkisebb plébániai javadalom Szent István korában.¹ Az arányosítás azon apátok ellen irányult, kik kevés szerzetest tartottak s inkább rokonaikat gazdagították. Ezekre kimondta a püspöki zsinat, hogy rokonaikat ne segítsék jobban, mint a többi szegényeket, s ha kiderülne, hogy valamelyik apát tékozolja monostora vagyónát, az olyant le kell tenni az apáti állásból s az elidegenített vagyont vissza kell adni.² Az apátok szabadjaiktól szintén adják meg a tizedeket a püspöknek és csak a monostor saját kezelésű csürei, pincéi s juhaklai legyenek mentesek a tizedektől, mindazonáltal a parochia papja innen is megkapja a tizedik rész negyedét.³ Miután úgy látszik előfordult, hogy a dézsmákat a termés helyén, meg az apátság központi csüreiben, pincéiben is ki akarták venni, azért Kálmán elrendelte, hogy a dézsmák papi s apátsági birtokokon az általános szabálynak megfelelően azt a püspököt illessék, a kinek egyházmegyéjében aratták vagy szüretelték a termést.⁴ Kálmán király udvarának szegénységét a törvényhozók megszánták és a monostoroknak, egyházaknak Szent István utódaitól kapott halászataiból a fölösleget visszaadták a királynak, de érintetlenül hagy-

aratro ... cum duobus servis et uno aratro ...; 1157: «cum duobus aratris et quatuor mancipiis ... cum quatuor aratris et octo mansiunculis hominum ... cum duobus aratris et quatuor mansionibus» ...; 1186 kör.: «aratrum cum octo bobus et duobus mancipiis ... cum aratro, octo bobus et mancipiis». A pannonh. Szent-Benedek-Rend tört. I. 601., 602., 604., 612. l.

¹ St. II. 34. ² Syn. I. 38. ³ Lad. I. 27. Syn. I. 27.

⁴ Col. I. 66.

ták az első király összes adományait s a későbbi királyok adta erdőket, stb.¹

V. A *világi társadalom osztályai*. A társadalom az emberi érdekek sokfélesége szerint alakult csoportok, társaságok szövevénye. Egy ízben e csoportokra előfordul a «rendek» kifejezés.² Az egyik általános megkülönböztetés az egész társadalmat két könnyen felismerhető csoportra osztja: a kisebb főpapi és diáki rendre (ordo pontificum, ordo clericalis), melynek megvan a maga ruhája és birói kiváltsága, s a nagy világi társadalomra (*laici*).³ A másik általános osztályozás a szolgák (servi, mancipii, ancillae) és a szabadok (liberi) szétválasztása úgy, hogy szolgák a diáki rendben is akadnak, de csak mint az «egyház szolgái» (servi ecclesiae).

A *szolgával* viszonyban álló úr rendes neve a «senior» vagy «dominus», az első különösen Szent István törvényeiben.⁴ Bizonyos kegyeleti viszony s a bizalmassággal való visszaélés lehetősége követeli, hogy szolgálja vagy szolgáló a maga ura és asszonya ellen ne tanuskodhassék.⁵ Olyan szolgának a tanuskodása, a kit királyi jószág (curti regali TC) vagy város élére állítottak, vagyis királyi tisztté tettek, egyenlő az ispánok tanúságával.⁶ A szolga szolgál-

¹ Col. I. 16, 18, 91. ² St. I. prolog. 1. §. omnes ordines ubique terrarum cuiuscunq[ue] dignitatis . . . satellitibus, amicis, servis . . . etiam filiis. ³ Syn. I. 58: si clericus . . . si laicus; Col. I. 70: nullus, qui clericus aestimatur, vestibus utatur laicalibus; Col. II. 11: nullus laicus potestatem ecclesiae habeat. ⁴ St. II. 19. 36, 37, 50. Lad. I. 25. ⁵ St. II. 19. ⁶ St. II. 50. V. ö. Závodszy id. m. 155. l. XVI. Oly törvényre, hogy az előkelő senior királyi jószág v. vár élére állítva, tanuskodás dolgában az ispánok közé számítassék, nem volt semmi szükség, mert az *mindenképen ispán* volt.

társa ellen rendesen nem köteles vallani. Ha u. i. tolvajt vezet e tolvaj urának a poroszlója bíró elé, akkor az ott levő szolgacsaládból egy ember menjen a tolvajjal, de ez nem föltétlenül szükséges. Ha nem akarna menni, a bíró ne féljen itélni.¹ Az úr természetesen sajnálta szolgáját megcsonkíttatni, elcsúfíttatni, azért ráparancsol a törvény, hogy akár tőle, akár mástól lopott a szolgája, ne sajnálja elvinni a bíróhoz orrának levágása végett.² Ha meghal a szolga, ura tartozik őt a templom mellé temettetni, máskülönben vezekelnie kell.³ A szolga vagy bennlakik ura házában, vagy külön háza van, s ez utóbbi esetben külön gazdálkodik, tehát külön is fizeti a dézsmát.⁴ Terménybeli adózására irányadónak vehetjük azt, hogy az egyház szolgáljai, ha saját ökreikkel szántottak, a termés felét, s ha uraságuk ökreit használták, a termés kétharmadát szolgáltatták át uroknak.⁵

Hogyan lett a szabadból szolga? Hadifogság által, de erről a törvények nem szólnak, és súlyos büntények miatt. A megrontót és méregkeverőt átadták a megrontással károsítottnak vagy rokonainak, hogy tetszésük szerint ítéljenek fölötte, tehát el is adhassák vagy foglyul, szolgálul megtarthassák, illetőleg váltságdíjat vehessenek érte, vérboszút állhassanak rajta.⁶ Szolgájává lett vagy váltságdíjat fizetett a szabad ember annak, a kinek szolgálójával harmadszor is paráználkodott, miután a két előző esetben szolgamódra bőrig lenyírták.⁷ Megváltotta magát vagy eladták szolgának azt, a ki először

¹ Col. I. 51. ² Lad. II. 10. ³ Lad. I. 25. ⁴ Lad. I. 40.

⁵ Syn. I. 63. ⁶ St. II. 32.

⁷ St. II. 26. Decalvari et depilari helyett eredetibb a decoriari. AC. I. 28.

lopott.¹ A nemeset vagy vitézt, kinek nincs vagyona, hogy törleszthetné $\frac{2}{3}$ -ával a más nemes házában elkövetett hatalmaskodás bűnét, megnyirt fejjel, megkötözve, megkorbácsolva vásárra vitték és eladták.² Megnyírva eladták azt is, ki a bíró harmadszori idézésére sem jelent meg előtte, valamint azt, ki az igaztalan tolvajfogásért járó birságot nem tudta kifizetni.³ Szabadság- és jószágvesztéssel sújtották a szabadot, ha tíz dénár értékűt lopott, a tolvaj feleséget és özvegyasszonyt pedig ezenfelül, mert vagyonuk csekély volt, orrától illetőleg félszemétől is megfosztották. Állás-, vagyon- és szabadságvesztés sújtotta a tolvaj papot. Az említett szabad ember, ha lopása miatt üldözve templomba menekült, akkor ennek lett a szolgája.⁴ Ugyanazon törvényhozó ezt az esetet más, még szigorúbb törvényében akképen módosította, hogy az illető tolvajt az egyházból kivezetve fölakasztás helyett vakítsák meg s tíz évesnél idősebb gyermekeit sújtsák jószág- és szabadságvesztéssel.⁵ Még a szelid Kálmán is azt rendeli, hogy a tolvajt vakítsák meg, s bűnrészes feleségét és tizenöt évesnél idősebb fiait szolgaságra vessék.⁶ A tíz-tizenöt éves fiúkat tehát már felelősekké tették atyjuk vétkeért. Örökös szolgaság lett a sorsa annak a szabad embernek, a ki másnak a szolgáját választotta feleségül, vagy a ki felesége iránt való gyűlölethől magát szántszándékkal eladósította s így szolgálatra kötelezte. Az ilyent — úgy rendelkezik a törvény — ha valaha szabadon látnák, újra adják el.⁷ Örökre szolgáló legyen a tolvaj leány is, úgyhogy

¹ St. II. 41. ² Lad. II. 11. ³ Lad. III. 26. Col. I. 42.

⁴ Lad. III. 4, 5, 6, 8. Syn. I. 57. ⁵ Lad. II. 12. ⁶ Col. I. 56.

⁷ St. II, 27. Syn. 52.

ha valaki megváltaná, veszítse el pénzét, a leány pedig a királyi udvarban szolgáljon tovább.¹ A király javára külföldre adják el s javaitól is fosszák meg azt, a kitől a bíró csak erőszakkal tudta megkapni az állítólagos tolvajt, ha erről kitünt, hogy ártatlan.² A ki lopás után menekülése miatt az egyház szolgája lett, azt, ha a pap felszabadítaná, adják el külföldre, s ha aztán visszatérne, vakítsák meg. Kálmán király már csak a külföldről behozott idegen ajkú szolgákat vagy szolgálókat engedte külföldre eladni, a magyarországi születésűeket nem.³

Zsidó nem vehetett keresztény feleséget, szolgát vagy szolgálót, sőt keresztény napszamosokat (mércearios) sem tarthatott, hanem kénytelen volt pogány szolgálkkal műveltetni földjeit. Ha már előbb szerzett keresztény szolgát vagy szolgálót, szabott idő alatt el kellett adnia, mert különben elvették tőle és szabadon bocsájtották. A ki zsidónak adott el keresztényt, a kapott árt elvesztette.⁴ Ez intézkedések a keresztény hit s a szolga lelki üdvössége érdekében történtek.

Testi életét és épségét egyrészt bőjtöléssel, vezekléssel, másrészt jelentékeny marha- vagy pénz-bírsággal védelmezték. Ha szabad ember ölt meg szolgát, mindenesetre bőjtölt s egy szolga nem csekély értékét veszítette el, akár a saját szolgáját ölte meg, akár a másét, mert ezt a saját szolgájával vagy egy szolga árával kellett pótolnia. Ha szolga ölt meg szolgát, szintén bőjtölnie kellett negyven napig s

¹ Lad. III. 7.

² Lad. III. 9. Tur. cod. szövege a helyes.

³ Lad. III. 4. Col. I. 77.

⁴ Lad. I. 10. Syn. I. 60. Col. I. 74, 75.

aztán egyik törvény szerint a gyilkos szolga ura a megölt szolga urának más szolgát vagy megfelelő árt tartozott adni, Szent István másik törvénye szerint pedig a gyilkos szolgálért fél szolgálért kellett fizetni vagy, ha a szolga erre nem képes, a szolgát el kellett adni és árán a két gazda egyenlően osztozott.¹

Hogy a szolga mit ért urának, megítélhetjük azon tinó- vagy vele egyértékű pénza-számokból, a melyeket miatta fizetni kellett. A szolgát, ki szabad embert ölt meg, ura csak 110 tinóval válthatta meg a haláltól, ha akarta, a mi a legmagasabb vérdíj a szabad ember életéért Szent István törvényeiben.² Az úr tudtán kívül megkisérelt szolgaszabadításért az, a ki szolgát diákká akart tenni, egy szolgaváltságot és még 50 pénzát fizetett;³ a ki pedig a király vagy előkelők elé vitte a szolgát szabadítás végett, ha gazdag volt a szabadító, 50 tinót, ha szegény, 12 tinót fizetett, s ebből a szolga urát 10, illetőleg 2 pénza illette, a többi a királyt.⁴ A tolvaj szolga orrát, a második esetben füleit csak 5 tinóval menthette meg, ha birta, máskülönből levágták.⁵ A szökevény kóbor szolgát ura 5 pénzával váltotta ki attól, a ki elfogta,⁶ a tolvaj szolgát pedig 1 pénzával azon egyháztól, a hova menekült.⁷

A szolgák vétségeit urok is megsínylette. Az még nem volt baj, ha a szolgát kopaszra nyirták, mert másnak a szolgálójával paráználkodott; de az már

¹ St. II. 13, 36. (AC. I. 14³, 4. II. 3.)

² St. II. 37. ³ Syn. I. 65.

⁴ St. II. 19. után hiányzik, de megvan az AC. I. 21-ben.

⁵ St. II. 39, 40.

⁶ Col. I. 43. Una pensa, az Ilosvai-cod.-ben: quinque pensis.

⁷ Lad. III. 5.

veszteség volt, ha az a szolgáló a paráznalkodás után belehalt a szülésbe, mivel akkor a szolgát eladták és fele árát a szolgálónak gazdája kapta meg.¹ Ugyaníly osztozás történt az olyan szolga árán is, ki ura tudtán kívül részt vett valamely nemesi ház megtámadásában.² A tolvaj szolga, ha hat dénárnál kevesebb értékűt lopott, elvesztette félszemét; ha hat dénár értékűt vagy többet lopott, mindkét szemétől megfosztották s ura a kárt kétszeresen tartozott visszatéríteni.³ László más szigorú törvénye szerint, ha a szolga vagy szabad ember lúdat, tyúkot (gyümölcsöt vagy más hasonlót) lopott, elvesztette félszemét s a kárt vissza kellett téríteni; ha tíz dénárnyi vagy nagyobb értéket lopott, első ízben a szolga orrát vesztette el (vagy megváltotta öt tinóval) s a kárt kétszeresen térítte meg, hacsak templomba, püspökhöz vagy a királyi udvarba nem menekült; második ízben fölakasztották.⁴ Sőt már az első ilyen nagyobb lopásért is fölakasztották, ha tetten érték, kivéve ha szökött szolga volt, mert az ilyen csupán megvakították s megkimélték az akasztófától vagy nyelve kivágásától azért, hogy ura, ha rátalál, megkerestethesse vele, a mit esetleg elvesztett.⁵

A szökött szolgálak vagy elveszett jók keresésében a gazdát vagy követet nem volt szabad akadályozni, s a ki akadályozta vagy megverte, 10 pénzát érő ugyanannyi tinót adott.⁶ Szökött szolgát senki sem tarthatott magánál időn túl, hanem csak királyi engedéllyel vagy adományból, máskülönben az illető

¹ St. II. 26. ² Lad. II. 11. ³ Lad. III. 8.

⁴ Lad. II. 2, 14. és 12. V. ö. St. II. 39, 40.

⁵ Lad. II. 12, 14. ⁶ St. II. 23. Lad. III. 29.

kétszeresen tartozott visszaadni s ezenfelül fizetett 55, 25, 5 penzát állása s vagyona arányában, Kálmán törvénye szerint pedig (egyszerűen visszaadta a szolgát és fizetett) 55 penzát.¹ De a királyi engedély és adomány is csak addig volt érvényes, míg jogos ura nem jelentkezett, s ennek jeléül a szolgát félig le kellett nyírni és nem volt szabad megházasítani, mert különben az illető 10 penzát fizetett s a nőül adott szolgálót is oda kellett adnia a szolga jogos urának.² Mivel a Vata-féle lázadás korában sok szolga megszökött, I. András és Béla idejében a karkas vagy sarkas bíró összeírta a szolgákat. Ezt vette László király az utóbb megszökött szolgák és királyi szolgálatra kötelezettek hivatalos összegyűjtése alapjául. Elrendelte, hogy, a kiket ezek közül bárki magánál tart, azokat Nagyboldogasszony ünnepén mutassa be a királyi kuriában Szent István ünnepéig, vagy igazolja ott hozzá való jogát, ha t. i. a karkas-féle összeírás szerint ez kétséges volna, mert különben 55 penzát fizet és kétszeresen kell visszaadni.³ A mit szépszerével Szent István ünnepéig át nem szolgáltattak, azt a királyi és ispáni jókszedők hivatalból nyomozták ki és gyűjtötték össze: a juhokat és szarvasmarhát (boves) Szent Mártontól Szent Györgyig (nov. 11. ápr. 24.) a többi jókat (ioch TC. = usucapio)⁴ Szent Györgytől Szent Istvánig (jun. 24). Minden ispánság székhelyén

¹ Lad. III. 21. Col. I. 42. ² Col. I. 41.

³ Lad. III. 2. sarchas (Ilosvai-cod. sarkas, Tur.-cod. archas). 20.

⁴ Lad. III. 13. rerum fugitivarum (furtivarum TC) collector, quem vulgariter jokergech (ioccedeth TC, jocterdeh IC) dicunt. Col. I. 44. iocuscidarius TC, iocusidarius IC; a Corp. Jur-ban hiányzik.

épített a király és ispán lovása a külvárosban, a vár alatt (in suburbio) istállót, s ott tartották a jókat Szent Mihály ünnepéig (szept. 29) és ki-kivitték a vásártérre mutogatni azoknak, a kik valamijöket elvesztették és keresték. A ki ráismert szolgájára vagy jószágára, kiválthatta: szolgaszemélyért 90, lóért 12 és szarvasmarháért 5 dénár váltságot kellett fizetnie. A minnek nem akadt gazdája, azt Szent Mihály ünnepe után elosztották olyképen, hogy a püspök követe (nuncius) átvette a tizedeket, aztán $\frac{2}{3}$ rész lett a királyé és $\frac{1}{3}$ az ispáné, de nem teljes joggal, hanem az esetleg még jelentkező gazda jogának a fönntartásával, azért nem volt szabad az osztalékot eladni vagy rejtegetni, hanem csak dolgoztatni. A jókszedőket jószág- és szabadságvesztés sujtotta, ha a király főntebbi rendeletét hiven végre nem hajtották, ha a jók igazi gazdájától a magáét megtagadták vagy másnak adták ki. Az ispán jókszedőjét, ha maga is szolga volt, hűtlenség esetén urától elvették. A ki jókszedőtől illetéktelenül átvette az idegen jószágot, az is úgy bűnhődött, mint a hűtlen jókszedő. A ki a jókszedőknek nem szolgáltatta át a nála levő jókat, tizenkétszer annyit tartozott visszaadni. Ha a jókszedő eladott valamit vagy elrejtett, háromszoros visszatérítéssel és 10 pénzával, ispánja pedig hasonló hűtlenségért 55 pénzával lakolt.¹ Kálmán király idejében is főnnállott még a jókszedés, a hűtlen szedő és az illetéktelen átvevő 10 pénzányi büntetésével, valamint a 90 dénáros váltságdíjjal együtt.²

A szolga állapotának emelkedését jelzi az, hogy

¹ Lad. III. 13. 20. ² Col. I. 44. vendiderit helyett TC és IC-ben: pro nonaginta alicui denariis dederit.

nemcsak ispáni jókszedő, hanem már Szent István törvénye szerint királyi jószág (curtis regalis), sőt királyi város, megye (civitas) élére állított tiszt, ispán is lehet a szolga.¹

Szent István a királyi méltóság javai közt a szolgálkat is elidegeníthetlenné mondja oly értelemben, hogy ezeket senki el ne ragadja, magához ne vonja s fölöttük jogot ne szerezhessen, t. i. a király adománya nélkül.² Másnak a szolgálait sem engedi urok tudta és beleegyezése nélkül elidegeníteni azért, hogy a király vagy az előkelők elé vigyék föl-szabadítás végett, vagy diákká kitanítsák s a diáki rendbe fölvegyék.³ De Szent István épen nem elvi ellensége a szolgaszabadításnak és a szabadságnak. Kijelenti, hogy minden ember egy állapotú,⁴ s hogy Istenhez méltó és az embereknek legjobb, ha élete pályáját mindenki a maga szabad tevékenységében tölti el, azért egy ispán vagy vitéz se merjen szabad személyt szolgaságnak alávetni, máskülönben meg-

¹ St. II. 50. «curiae regali vel comitis praeficitur» helyett jobb a TC szövege: «curti regali vel civitati praeficitur», mert királyi kuria csak egy volt s ennek élén a nádor-ispán állott, a kinek tisztje mégis csak túlságosan magas lett volna a föl-szabadításra még nem érdemesített szolgának. A civitas jelentéséről alább szólunk. 71. l. ² St. II. 6.

³ St. II. 19. után (AC I. 21), 38 (AC II. 5), Syn. I. 30. 65. Szent István két idézett törvénye közt némi eltérés van, a mi két külön törvényhozásból érthető, úgy, amint az Admonti-codex-ből is kitűnik, hol a két határozat két külön decretumban foglal helyet. Az első szerint, ha gazdag a szabadító, akkor 50 tinót fizet s ebből $\frac{4}{5}$ a királyé, $\frac{1}{5}$ a szolga uráé; ha szegény, akkor 12 tinót fizet s belőle $\frac{5}{6}$ a királyé, $\frac{1}{6}$ a szolga uráé. A másik törvény szerint a szabadító ugyanannyi szolgát ad, a kiknek $\frac{4}{6}$ -a a királyé és $\frac{2}{6}$ -a a szolga uráé.

⁴ St. I. 4.

fizeti vérdíját. A ki eddig szolga volt s (isten)jitélettel igazolja szabadságát, az megszabadul, de eddigi ura nem bűnhődik.¹ A ki saját szolgálait és szolgálóit tanubizonyosság mellett szabadsággal megajándékozta, halála után senki se merje őket szolgaságba hajtani. Ha szabadságukat megígérte, de a tanusításban (hiteles végrendelkezésben) halála meggátolta, akkor özvegyének és fiának joguk legyen ama szabadságot tanusítani, igazolni s a férj lelke üdvösségére tetszés szerint tort rendelni (agapen facere),² vagyis a föl-szabadítottakat torlókká tenni, azt a kötelezettséget róni rájuk, hogy bizonyos ajándékokkal valamely egyházban gyászistentiszteletet és alamizsnaosztást végeztessenek a megholtért. A kiket a lelkek üdvösségeért szabadítottak föl olyképen, hogy egyháznak szolgáljanak, azok csak az illető egyház papjának szolgáltassák át a tizedet.³

A szolgálakon kívül mindenki a *szabadok* (liberi) társadalmába tartozik. Legalább a törvény sok esetben csak szolga és szabad közt tesz különbséget s e szerint szabja meg a büntetést. A szabadok közt azonban sokféle osztályozást találunk.

Szent István atyai tizparancsolatában említ nemesebbeket (nobiliores) és korban élemedettebbeket, idősebb, jobb, felsőbb és tisztességes seniorokat szemben az ifjabbakkal, kevésbé bölcsekkel, botorokkal, kérkedőkkel és középszerűekkel, mikor arról szól, hogy kiktől kell tanácsot kérni. A királyhoz legközelebb állók közt említi szolgálain és fiaim kívül kísérőit (satellites) és barátait, kiknek parancsol és tanácsol.⁴ A főpapok rendje után felsorolja

¹ St. II. 20. ² St. II. 17. ³ Lad. I. 30. ⁴ St. I. prol. és 7.

az előkelőket, ispánokat és vitézeket (principes, comites, milites), kiket ne tekintsen a király a maga szolgálainak, hanem atyáinak és testvéreinek.¹ Említi még a külföldről betelepülő vendégeket és jövevényeket.²

A további törvényekben is említve vannak az előkelők (primates,³ principes,⁴ optimates),⁵ a főpapok és apátok után, szemben a vitézekkel és a néppel. Vannak nemesek és nem-nemesek (nobiles et ignobiles), közemberek (vulgares, plebei, de plebe), kik esetleg nem képesek birságot fizetni;⁶ s vannak nemesek vagy vitézek, aztán más szabadok a szolgálakkal szemben.⁷ Előfordulnak nagyobbak és kisebbek, sőt közönségesek is, a kiknek vérdíja feleséggyilkolás esetén 55, 10 és 5 tinó (maiores, minores; comites, milites, vulgares),⁸ vagy más halygó szolgájának és marhájának visszatartása esetén később a birsága 55, 25, 5 pénza (comes, minister, plebeus).⁹ Vannak tehetősek, gazdagok (valentes, divites) és közemberek, szegények, fogyatékosak (vulgares, pauperes, tenues), a kiknek birsága esküszegés és jogtalan szolgálzabadítás esetén 50 és 12 tinó.¹⁰ Végre, hogy a társadalmi osztálynevek sora teljes legyen, meg kell még említenünk

¹ St. I. 4. ² St. I. 6. ³ St. II. 23. Lad. III. 10.

⁴ Lad. II. 1. III. 15.

⁵ Lad. I. praefat. II. 1. III. 1. ⁶ Lad. II. 9, III. 2, Syn. I. 52. ⁷ Lad. II. 11. Más a vezeklésök is, ha pogány szerzetést üznek: a nagyobb 11 napig szigorú böjtöt tart, a kisebb 7 napig, de veréssel. Syn. 7.

⁸ St. II. 14. 33. ⁹ Lad. III. 21. A «lixas» itt marhát jelent: «nullus recipiat servum alterius vel lixas», V. ö. Lad. II. 8. «bona (scilicet vineae, terrae, lixae, servi) dividantur in tria, unde duae partes ($\frac{2}{3}$) dentur cognatis iugulati.»

¹⁰ St. II. 15. és 19. után (AC. I. 17. 21.)

a törvényben előforduló cives, civiles, ewri, wzbeg (uzbech), castellani, vdornich (uduornich), coloni, hospites slavi, latini, ismahelitae és a iudaei neveket. Megkíséreljük e sokféleségben egyszerűbb rendet teremteni.

A tehetőség alsó határa az, ha valaki az esetleg rárótt legnagyobb birságot, vérdíjat, a 110—100 pénzt még meg tudta fizetni, s ez körülbelül megfelelt annak az összegnek, a mennyit a megyeispán a maga szabadjaitól dénárokból évente rendszerint összeszedhetett (100 pénza 275 o. é. forint ezüstje), úgy hogy e bevételből egy páncélos lovat küldhetett a király táborába. Ezen ispáni censushoz kezdődött, mint minimális évi bevételnek a gazdagság, előkelőség; az 55—40 pénzányi (legalább 110 o. é. frt. ezüstjével egyenlő) hasonlóan szedett évi jövedelem volt a hűbérek középosztályának a censusa, a melyből egy páncéltalan vitézt kellett hadba küldeni; végre a még kisebb évi jövedelemnél megszűnt a hadbakiadás kötelezettsége s legfőlegb a személyes hadbamenés marad fenn az ilyen közemberekre, közszabadokra nézve.¹

A rangsor ezen megállapítása után bizonyosabbra a bizonytalanabb felé haladva lássuk először azokat, a kiktől legtöbb adatunk van s a kik egyzersmind a rangsor élén állanak.

A király mindenki fölött áll s közvetlenül alája tartoznak az országnak és saját örökségének (haereditas) főtisztjei, továbbá a földesurak (seniores), kiket együttesen nobiliores, principes, primates, optimates, maiores, valentes és divites nevekkkel emlegetnek a

¹ Lad. II. 8. Col. I. 40.

törvények. A *világi főembereket* az egyház iránt való tiszteletből megelőzi a főpapok rendje, a melynek tagjai fölött csak a király és a püspökök ítélkezhetnek. Ugy az egyházi, mint a világi főemberek tagjai a törvényhozó gyűlésnek.¹ Az ország ősi főbirájának vehetjük a királyi népek és valamennyi szolga összeíróját, a karkast (sarchas, sarkas, archas).²

A királyi kuria főtisztje és a király mellett főbirája a *nádorispán* (platinus comes), kinek távollétében van ideiglenes helyettese (qui in vice eius remanserit). A nádorispán az *udvarnokok* (vdornic, uduornich) főtisztje ép úgy, mint a többi királyi uradalmaké az ispánok (comites). Az udvarnokok fölszabadított földműves-szolgák, kiknek szabados, de udvari alsóbb szolgálatra kötelezett állapotát jelzi az, hogy lopás esetén a szabadok módjára ítélték el őket, de tanuskodásukat — a miben a törvény nagyon kényes és követelés — nem fogadták el a szabadoké közt.³ A királyéhoz hasonló ispánkara van I. András és Béla herceg kora óta az ország harmadán uralkodó hercegnek is.⁴

Az ispánok karában királyra, országra nézve legfontosabb állást töltött be a *határispán* (comes confinii). «Ha nagy hír jutott a határra» (si magna fama marchiam intraverit), az ispán két követet (nuncios) küldött négy hadilóval a királyhoz, megvinni neki a háborús mozgolódás hírét. A két követ a saját élelmével tette meg az utat, élelméről maga gondoskodott, de a királyi kuriába érve, a nádorispán megtérítette nekik oda- és visszamenőre is az utiköltséget. Ha valamelyik hadiló útközben elhullott,

¹ Lad. I. praefat. ² Lad. III. 2. ³ St. II. 55. ⁴ Lad. III. 3.

15 pénza kártérítést kapott a gazdája, ha pedig csak megsérült, a kártérítés félannyi lett. De ha sértetlenül tért is vissza a követ, útját egy hadjáratnak számították.¹ A lórablás megakadályozása végett Szent László királyi engedélyhez kötötte a marhas különösen a lókitelt. s ennek ellenőrzése is a határispán feladata volt. A ki eladás végett lovat vitt a határra királyi engedély nélkül, a határispán köteles volt a lovat elvenni, gazdáját pedig tömlöcbe küldeni, míg a saját megyeispánjától meg nem érkezett az igazolás. Ha bűnösnek bizonyult az illető, tolvaj módjára vезett el, t. i. fölakasztották; de ha kapott is igazolást, a királyi engedély hiányáért lovát elvesztette.² Határispán, ha lovat vagy marhát adott el külföldre királyi engedély nélkül, elvesztette ispáni tisztségét; a *határőrök* (custodes confiniorum, vulgo ewri), ha ispánjuk tudta nélkül cselekedtek olyasmit és szegények, elvesztették szabadságukat; elöljáróik pedig hasonló vétségért vagyonukkal együtt elvesztek, csupán fiaik és leányaik maradtak szabadok.³ Külföldi vendég a határon szintén csak királyi engedéllyel vehetett lovat s kereskedhetett egyebekkel; az engedély megnyerése végett a határispán követe elkísérte őt a királyhoz, a ki meghatározta, hogy mit és mennyit enged meg, s azt azután a király poroszlója előtt kellett megvásárolni.⁴ Magyarországi születésű embert, szolgát vagy szolgálot nem volt szabad külföldre eladni, kivinni, s állatot sem, kivéve az ökröt. A mely ispán ez ellen vét, így szól Kálmán törvénye, vagy tisztségét veszítse el, vagy pedig

¹ Col. I. 36.

² Lad. II. 16.

³ Lad. II. 17.

⁴ Lad. II. 18.

vagyonának kétharmadát, s csupán egyharmada maradjon meg felesége és örökösei számára.¹ Az országból lávozókat a lefizetett vámokról kérjenek pecsétet (pecsétes írást) a király és ispán vámszedőitől (telonearii), kik a kijáratnál, kapunál vannak, s a viaszba egyik felől a király vámszedője, másik felől az ispáné nyomja bele urának a jegyét (figuram). A ki pecsét nélkül próbál kimenni, mint törvénytörő 50 pénzát fizessen.²

A határispán rangja hadi és forgalmi jelentősége dacára nincs megkülönböztetve a *vár-* vagy *megyeispánétól* (comes civitatis, parochianus, megalis). Tanuskodás dolgában ispáni rangban van az a szolga is, kit királyi jószág vagy vár, város élére állítottak (curti regali vel civitati).³ Ez egyszersmind mutatja, hogy részben minő körből emelték fel az ispánokat. Az ispánnak is van kuriája, s a ki oda utazik, annak a lovát még a királyi követ sem veheti el.⁴ Ispánokhoz szintén szegődnek külföldről bejött diákok káplánokul, kikkel szerződésük szerint jól kell bánni, mert mielőtt ott-hagyná az ily diák a maga urát, a király tudni akarja tőle a szenvedett igazságtalanságot.⁵ De diákot, papot az ispán csak a megyés püspök útján vegyen magához istentisztelet tartására s az ispán házi papja templomon kívül csak utazás alkalmával misézhet az arra szolgáló sátorban. Ha az ispán másutt is kényszerítené misézésre, 55 pénzát fizet, vagyis fél vérdíjat.⁶ Altalában világi ember, ispán, vitéz, ne gyakoroljon hatalmat az egyházban, csak a püspök.⁷ Az ispánhoz szabadok

¹ Coll I. 77. ² Col. I. 82. a TC. szerint, mert a Corp. Jur. nyilván nagyon keveset mond, egy pénzát. ³ St. II. 50.
⁴ Lad. III. 28. ⁵ Lad. I. 18. Col. I. 5. ⁶ Lad. I. 29. Syn. I. 35. 68. ⁷ Col. I. 65. II. 11.

is csatlakozhatnak, kiknek szabadságát nem szabad sérteni.¹

Az ispánság nem szállhat apáról fiúra.² A mely ispán hűtlenséget követ el a királyt illető jövedelemrész átszolgáltatásában, háromszorosan téríti meg a visszatartott részt.³ A királyt pedig minden jövedelemnek, kóbor szolgának, bitang jószágoknak, vámoknak és dénároknak a $\frac{2}{3}$ -a illetve meg, s $\frac{1}{3}$ rész maradt az ispánnak. Ha bitang jószágból az ispán valamit elrejt vagy elad a szétosztás előtt, 55 pénzát fizet. A dénárokat a számadással együtt évenként Szent Mihály ünnepéig Esztergomba kell szállítani s ott kapja ki belőlük az ispán a maga részét. A ki a szabott időre teljesen be nem szállítja a dénárokat, kétszeresen téríti meg a hiányt.⁴

A megyei jövedelmek egyik terhe az, hogy ha a király vagy a herceg valamely megyében megjelenik, akkor hadilóvat kell neki adni, a melyért, ha esetleg elhull, 15, ha pedig csak megsérül, félannyi pénzát fizet az ispán a ló gazdájának,⁵ ép úgy, mint a királyi kuriába küldött lóért a nádorispán. Ha az ispánnak vannak a falvaiban saját szabadjai, a kiktől lovakat kaphat és 100 pénzát gyűjthet, akkor ezen jövedelemből állítson a királynak egy vérttest (lovagot); ha annál kevesebbet, de legalább 40 pénzát szedhet, akkor egy vért nélküli vitézt (könnyű lovast) vezessen a hadba. A negyven pénzánál

¹ Lad. I. 30. ² St. II. 35. ³ St. II. 42. ⁴ Lad. III. 20. Col. I. 25. 78. 79.

⁵ Col. I. 36. *regalis (equus exercitualis)*, IC-ben *megalis*, TC-ben helytelenül *legalius* (törvényesebben ?), a minek ott nincs értelme.

kevesebb bevételt tartsa meg az ispán a maga céljaira.¹

Az ispán, mint a megyei *közigazgatás főtisztje* és a királyi karhatalom képviselője, támogatni tartozik a püspököt hiveinek kormányzásában, az özvegyek és árvák védelmezésében, a keresztény hitélet föntartásában s az isteni, egyházi törvények szerint való igazságszolgáltatásban. Azért a papokkal együtt ügyeljen arra, hogy a vasárnapokat mindenki megszentelje a munkától való tartózkodással és templombamenéssel.² Az esperes hirnökével, poroszlójával (nuncius) küldje ki ő is a maga poroszlóját a megrontók keresésére s a világi bíró poroszlóját szintén támogassa, védje az elítéltek erőszakos, verekedő ellenállásával szemben.³

Az ispán *birája* vitézeinek, de ezek a királyhoz főlebbezhetnek s vérdíjuk ötödét (10 pénzát) fizetik az ispánnak, ha ítéletét megvetve, alaptalanul tüntetik föl igazságtalannak a király előtt.⁴ A mely ispán vagy vitéz peres ügyben a királyi kuriába érkezett s ellenfelével együtt nem maradt meg a királyi palotában, a míg a király hirnöke szólítja, hanem királyi engedély nélkül hazamegy, az elveszti perét s mint alperes a mástól elvett dolgot kétszeresen

¹ Col. I. 40. Alább látni fogjuk, hogy egy szabadtól 8 dénárt szedtek. Mivel egy pénzában 30 dénár, száz pénzában pedig 3000 dénár volt, ennél fogva $3000 : 8 = 375$ szabad ember és háznépe — 30 házat véve egy falunak: 12 falu — volt szükséges ahhoz, hogy dénáradójukból az ispán egy páncélost állíthasson a király hadába. Sőt kétannyi kellett, ha az illető szabadok összessége lovakat, szekereket és szolgálatokat is nyújtott a határukon áthaladó királynak. Col. I. 45.

² St. II. 2. 7. 8. ³ Col. I. 60. 28. ⁴ St. II. 43.

adja vissza.¹ Mikor Kálmán király a kuriában tárgyalni szokott csekélyebb ügyeket a tavaszi és őszi egyházmegyi zsinatok elé utalta, büntetés terhe alatt megparancsolta, hogy mind a (megye)ispán, mind a (királyi birtok-)ispánok jelenjenek meg a többi hatósági személyekkel együtt püspöküknél bíraskodás végett. Egyebek közt itt bírálják el egyik ispánnak a másikkal való viszálykodását, vagy legyen köztük bíró a szomszéd ispán, vagy (az alperes ispán) népe (!)²

Az ispán alattvalóinak összessége az ő népe (populus), mely egyszersmind népe a királynak, mint földesúrnak.³ A magánföldesúr, *senior*, egyenlőrangú az ispánnal nemcsak vagyonánál fogva s birság dolgában, hanem azért is, mert neki szintén vannak *vitēzei* (miles), a kiket nem szabad tőle másnak rábeszéléssel elhívni s magához csábítani.⁴ Így a senior bizonyára nem tartozik az ispán népe közé.

De alattvalója az ispánnak a király adományában (donum) részes «*miles*», a *nemes* ember (nobilis), a magyar «nem»-ek, nemzetségek középirtokú

¹ Lad. I. 41. ² Col. I. 2, 24, 7, 13.

³ Királyi oklevelekben a földesurakkal szemben említett «populus» rendszeren a királyi uradalom népét jelenti. V. ö. a pannonh. rendtört. I. 591—592. 1. Szent László levelét. Így beszél a tihanyi alapítólevél is: A tihanyi apátság krit. oklevelei. Akad. Értek. Tört. XXI. 206. I. 7. p. stb.

⁴ St. II. 21. 23. Az egykorú II. Henrik császár okleveleiben a «miles» jómódú hűbéres. Egyik ilyen vitēznek a császár egész praediumot és 100 háznépnek elegendő erdőrészt adományoz; a halberstadti püspökre átruhazza bizonyos «miles»-ek, szabadok és szolgák fölött gyakorolt királyi jogait; másutt nyíltan hűbérenek (benefitium) mondja az egyik egyház miles-ének birtokát. Mon. Germ. Hist. Dipl. reg. et. imp. Germ. tom. III. 2. 15. 203. (1002. 1007.)

tagja, a ki a király adománya folytán mintegy hűbérese, vértés (loricatus) *lovagja* vagy legalább könnyű *lovas vitéze* lett a királynak és sokszoros alattvalói viszonyba került a királynak legközelebbi várispánjával, ki zsoldosokat is fogadott közülök. Rangosztályban a vitéz — mint láttuk — a középső helyet foglalja el, a mi annyit jelent, hogy átlagos évi jövedelme és vérdíja fölré 55—40 tinóval vagy ezüst pénzával. Neki is van poroszlója és curtis-a vagy curiá-ja,¹ a melyet ha más «nemes vagy vitéz» megtámad, ott harcot kezd vagy a vitéz feleségét megveri, akkor a támadó vitéz elveszti 10 tináját, sőt vagyona kétharmadát, ha pedig ez a teljes vérdíjat ki nem futja, akkor megnyirva, megkötözve, megkorbácsolva körülvezetik a vásártéren és eladják. Más szabad emberek, kik vele támadnak, súlyosabb beszámítás alá esnek, mint a haragtól elvakított fő támadó s 55 bizancit (arany solidust, pénzát) fizetnek.² A király egyéb vagyona és szolgálai mellett vitézeit sem engedi, hogy más magához vonja s fölöttük jogot szerezzen,³ és bántatlanságot biztosít mindazok követének (legatus, poroszló), kik megszőkött vitézüket vagy szolgáljukat kerestetik.⁴ Az ispán ítélkezik vitéze fölött, de igaztalanul semmit sem vehet el tőle s igaztalan ítéletét a királyi kuriába lehet fölbbezni.⁵

A «miles» név Szent Istvánnál leggyakoribb, de a másik két törvényhozónál is előfordul. Mellette Szent László uralma elején tűnik elő a szintén közép-rangú embert jelentő «*minister*» név, mikor arról

¹ Lad. III. 12. Col. I. 40. ² St. II. 33. (AC I. 35.) Lad. II. 11. ³ St. II. 6. ⁴ St. II. 23. ⁵ St. 43. 44. Lad. I. 41.

van szó, hogy más kóbor szolgájának vagy marhájának befogadása miatt a comes 55, a minister 25, a plebeus 5 pénzát fizet a kétszeres visszaadáson felül.¹ Itt a minister birsága nemcsak azt mutatja, hogy fizetője az ispán és közszabadhoz képest középső helyet foglal el, hanem azt is, hogy a milesnél valamivel magasabb állású osztálynak a tagja, mert a nemes vitéz birsága három más esetben kisebb, mikor a közemberé változatlanul ugyanaz.² A ministerekre vonatkozó további adatokat Kálmán törvényeiben találjuk. Ezek szerint a király vagy a herceg nagyobb ministereit és káplánjait, kiknek személyéhez méltatlan volna alsóbb bíró elé állni, az egyházmegyei zsinaton ítélik meg, tehát ép úgy, mint az ispánok közt fönnforgó pereket.³ Ezt az ispáninak látszó rangot azonban kissé leszállítja az a másik rendelkezés, hogy ha a király vagy a herceg nagyobb ministerei maguk közt vagy nagyobbakkal perelnek és restelnek a bíróhoz menni, pereiket a megyeispán és a bíró döntsék el.⁴ A király megyéjében levő hercegi ministerek s a herceg megyéjében levő királyi ministerek szintén a (megye-)ispán és a bíró előtt pereljenek, a kisebbek pedig a bíró előtt.⁵ Ha a király esetleg

¹ Lad. III. 21. Az 1055. évi tihanyi alapítólevél még csak lovasokat (equites) említ ott, a hol Szent László pannonhalmi összeírása már «minister»-eket nevez meg, amaz $\frac{1}{7}$, ez $\frac{1}{4}$ arányban az apátság többi szolgálóihoz képest. A ministerek itt lovas szolgák, kik mindenféle szolgálatot teljesítenek, kivéve a szántást és szőlőművelést. Mindeneselek, belső cseledek ezek, tisztí osztály annyiban, hogy belőlük válogatja ki az apát gazdatisztjeit, követeit. Id. rendtört. I. 554. l. A tihanyi apátság krit. oklevelei. Akad. Értek. Tört. XXI. k. 281. l.

² St. II. 14. 25. 33. (comes 55), miles 10, vulgaris 5 iuencos. ³ Col. I. 9. v. ö. 7. ⁴ Col. I. 11. ⁵ Col. I. 12.

várórt (civis) küldene valamelyik ispánnak vagy miniszternek, (a várór) csupán hadba menjen, más-különben (ha egyéb szolgálatokra is akarnák kényszeríteni) térjen vissza azon (várór-)néphez, a melyből távozott.¹ Ezen adatokból világosan kitűnik, hogy a miniszter nem azonos a nemes vitézzel, hogy ennél kissé magasabb állású, de alacsonyabb rangú az ispánnál s ehhez hasonlóan hadban tisztje a várórnek. Biztos következtetésünk van arra, hogy az ily miniszterek későbbi neve a «jobbágy», s még bizonyosabb az, hogy a «jobbágy» nevet már Kálmán korában is használták.²

Véleményünk szerint a «miniszter» vagy «jobbágy» név eredetileg a civisek *századosaira* és *tizedeseire* (centuriones, decuriones) illik legjobban:³ amazok a nagyobb miniszterek, «főtisztek», ezek a kisebb miniszterek vagyis «altisztek». S ugyanily rang-

¹ Col. I. 38. v. ö. Monum. Germ. Hist. Dipl. reg. et imp. Germ. tom. III. II. Henrik okleveleiben: nullus archiepiscopus . . . episcopus . . . marchio vel comes aut vicedominus, guastaldio sive cuiuscumque *ministerialis* nullaque iudiciaria *potestas vel rei publice minister* . . . nullius unquam potestatis *minister* vel missus . . . (1004. 93. l.); nullus *rei publice minister* vel exactor (1014. 395. l.); nec cuiquam (advocatorum) . . . liceat . . . pecora tollere, vel quicum super *officiales aut ministros* sive mansionarios seu omnia iura abbatibus constituere. (1023. 643. l.)

² Id. pannonh. rendtört. I. 552—556., továbbá 595. l. «ego Acha Uespremensis *ioubagio* non ignobilis» 1116—1131 közt; 596. l. «nostris principibus, quorum hec sunt nomina: Felicianus archiepiscopus . . . episcopus . . . Fanzal palatinus comes . . . comes, aliique quamplures *ministri* nostri». 1137. Másutt az ily elsorolás végén centurio-k is vannak említve. U. o. 598. l. 1146.

³ V. ö. u. o. 554. l. 1. jegyz.

ban lehetnek a király, a herceg és az ispánok poroszlói, jókszedői, birtokispánjai (gazdatisztjei) stb. Mikor Szent László törvénye elrendelte országszerte a tolvajok kinyomozását, mindjárt az 1. pontban meghagyja a királyi követnek (poroszlónak, nuncius), hogy az összes városokban hívja össze az örök századosait és tizedeseit minden alárendeltjökkel egyetemben s parancsolja meg nekik, hogy mutassák meg azt, a kit lopásban bűnösnek ismernek.¹ Ugyanezen törvény szerint a ki a király és az előkelők törvényeit megszegi, ha ispán, tétessék le ispánságáról, ha százados, veszítse el tisztségét és fizessen 55 pénzát, ha vitéz, szintén fizessen 55 pénzát.² Kálmán király intézkedése szerint az egyes ispánok Magyarország összes részeiben századosságok (centurionatus) szerint szedették be a dénárokat és vették bele a számadásba, aztán valamelyik emberökkel elküldték a pénzt és írott számadást Szent Mihály ünnepére Esztergomba, s az ispánok vagy századosok nem kaphatták ki belőle részüket előbb, mint a király (a maga kétharmad részét).³

A *századosságok* a megyeispán hatósága alá tartozó, de nem összefüggő királyi területnek oly részei, a melyeken várőrök laktak egy-egy százados kormányása alatt. Nem tartoznak a századosok hatósága alá pl. a királyi birtokispánságok (curtis), a melyeknek földjeit szolgák művelték; továbbá az udvarnokok falvai, kiknek a nádorispán parancsolt; sőt a megyeispán azon falvai sem, a melyeknek földjét vagy szolgákkal műveltette, vagy kiadta odatelepülő szabadoknak. E megkülönböztetés adatait már fejte-

¹ Lad. III. 1.

² Lad. III. 15.

³ Col. I. 79.

gettük.¹ A századosok hatósága csak a királyi megye civiseire, várőreire és ezek tizedeseire terjedt ki, a többi megyei néppel szemben pedig csupán mint az ispáni karhatalom képviselői léphettek föl. Az ispánnak saját falvaiban a saját szabadjaitól való dénárszedését Kálmán törvénye világosan elválasztja a civisek földjén való dénárszedéstől.

Minden szabadra nem terjed ki a királyi *dénáradó* terhe s a mennyiben az ispánok már kezdték egyformán szedni a szabadoktól, Kálmán ezt eltiltja. Itt a «szabad» néven csupán a közszabad értendő, nem pedig a senior és miles állású nemes ember, mert ezeknél legkevésbé sem lehet szó dénáradóról. A dénárok két jogcímen terhelték a közszabadok egy részét: a személyes szolgálat és a terményszolgáltatás megváltása címén, mert ezen két szolgálattal tartoztak általában más földjének használatáért. Az egyik kötelesség megváltása címén 4, mindkét kötelesség megváltása címén 8 dénárt szedtek a királyi, ispáni és várőri földeket használó szabadoktól. Kálmán törvénye szerint azon hetes (tudillik a várban egy-egy hetet szolgáló) várőröktől, a kik szabadokat fogadtak maguk közé (falvaikba, egy-egy szabad bérlőjük után) nyolc dénárt kell szedni s hasonlóképen a várőrök földjén lakó vendégtől (hospes) is, ha csak nem akar a földhasználat feléért a várőrök hadjárataiban, hadiszolgálatában résztvenni, a mely esetben csak négy dénárt kellene fizetnie a terményadó elengedéséért. A várban lakóktól (castellani)² mind az otllakás szabadságáért (a hol ter-

¹ Sl. II. 50. Lad. III. 3. Col. I. 40.

² V. ö. a német császárok okleveleiben: *hominibus in castellis et prediis eiusdem monasterii habitantibus* (I. Otto

mésük nincs), mind a személyes szolgálat helyett (pro opere) szedni kell dénárokat, tudniillik egy várbelitől összesen nyolc dénárt. Királyi földön lakó szabadok csak négy dénárt fizessenek (terményadó helyett), ha a határukon áthaladó királynak lovakat, vontató szereket és zsoldos szolgálatot szoktak teljesíteni. Ehhez alkalmazkodjanak azon szabadok is, kik amazok közt akarnak majd lakni, máskülönbén távozzanak. A mások földjén dolgozó tót s egyéb szabad vendég csupán a szabadságáért fizesse (urának) a dénárokat (tudniillik négyet a terményadó helyett), de személyes szolgálat helyett ne kényszeríttessék dénárokat adni (teljesíthesse a munkát természetben).¹ Ezeket nevezték másképen «colonus»-oknak.²

A «*civis*»-eket következetesen nem várjobbágyoknak nevezzük, mint írónk szokták mondani általában, hanem *várörök*nek, mert igazán csak tisztjeiket illetve a minister vagy jobbágy név; mert *civis*

egy veronai monostornak 961. Mon. Germ. Hist. Dipl. reg et imp. Germ. tom. I. 321. l.); omnium habitantium *infra* predic-tam *civitatem* necnon et omnium residentium supra prefate ecclesie terram sive libellariorum sive precariorum seu *castellanorum* (I. Otto a páрмаi püspöki egyháznak adja Parma várost 962-ben. U. o. 334. l.); *civitatem vel castellum munien-dum* (u. a. 965. u. o. 401. l.); omnes res prelibate ecclesie *tam infra civitatem quam extra*... cum omnibus suis adiacentiis et operis *tam de castellanis* quamque de colonis et cetera omnia servitia, que circumvicinis opidis ceteri *castellanis presidentibus* exhibent. (980. II. Otto a páрмаi kanonokoknak, u. o. tom. II. 267. l.). A legutolsó helyen már nyilvánvalóan várnagyokról van szó.

¹ Col. I. 35, 45, 80, 81.

² Col. I. 19. veteres coloni eiecti, terram non habentes alibi...; si tamen... (terram) aliam habent...

nevük a civitas jelentésével függ össze, ez pedig első sorban vár; s mert a törvények elég világosan megmondják, hogy a civesek magyar neve «őrök», még pedig a határőröktől való megkülönböztetés okaért «várőrök». Bizonyára érdekes, hogy a «castrum» és «castrensis» szó teljesen hiányzik a Kálmánig terjedő egyszázados törvényhozásból, kivéve a több idegen szót átvevő Szent István-féle intelmeket, az uralkodás tízparancsolatát, a melyben megvan ez a kettős kifejezés: «civitates construuntur, castra ... destruuntur».¹ Kastélyszerű kis várnak a neve, a «castellum» rejlik a Kálmán-kori «castellanus»-ok nevében,² de ez szintén csak egyszer fordul elő az idegenből ideszakadt érseki diáknak, Albriknak törvény-kompilációjában a nélkül, hogy belőle nálunk igazi castellumok létezésére kellene következtetnünk, a milyeneket a német császárok oklevelei is csak itáliai földön, a városokon kívül említenek.³ Itt tárgyalt törvényeinkben a magyarországi várnak neve a «civitas». Ezt rendszeren «város»-nak fordítjuk s eredeti etymonja szerint nem is helytelenül. A «város» eredetileg «váras», oly helység, a melynek vára van, vagyis védelműl szolgáló kerítése.⁴ Mivel pedig ily védett

¹ St. I. 7. ² Col. I. 81.

³ Mon. Germ. Hist. Dipl. reg. et imp. Germ. tom. II. 267. l.: omnes res... tam infra civitatem quam extra, videlicet omnes domos, quae Papie habere videntur, castellum Palasioni... et ceterorum omnium inferorum castellorum incole .. castellum de Sala... (980.) stb.

⁴ Jó kései példánk erre «Váras-Endréd» somogyi falu, a melynek neve 1536-ban még Felső-Endréd, 1572-ben Nagy-Endréd s miután a török elfoglalta és benne kis várat épített, 1585-ben egyszerre Váras-Endréd néven tűnik elő, a vásárnak minden említése nélkül (a tihanyi apátság urbariu-

helyek legbiztosabb s aránylag legnépesebb piacul szolgálnak a kereskedelemnek, rendeseh vásárjogot is nyertek, de ez már nem lényeges kelléke, hanem csak járuléka a «váras-helynek». A külföldön Szent István korában és előtte oly civitas-okat emlegetnek, a melyek a monostor számára védelmül vele egyszerre épültek, tehát tulajdonképen csak védő kerítést jelentenek. Ilyen például a «monasterium in loco Tiala (Thiel, az utrecht-i püspökség birtoka) constructum cum nova atque lapidea civitate».¹

Első századi törvényeinkben a civis és civitas viszonyát elég világosan megállapíthatjuk a rájuk vonatkozó adatok együttes tárgyalásából. Szent István sokszor emlegeti a comes-t és miles-eit s csupán egyszer említi civis-eket, midőn azt mondja, hogy ha az ispán vagy más hű ember bárkit az Úr napján (ez még akkor mindjárt nem volt vásár-nap) ökrével lát dolgozni, az ökröt vegyék el tőle és adják a civiseknek, kik egyék meg, s ha lóval látják dolgozni, ezt is vegyék el, de ezt a sokkal nagyobb értékű állatot váltsa meg a gazdája ökörrrel s az ökröt egyék meg a civisek.² E civisek tehát birságból élnek, a király ispánja látja el őket hússal és bizonyára egyéb szükségességekkel is. Van rá eset, hogy a király valamelyik derék szolgáját állítja a civitas élére,³ oda tehát nem kell okvetlenül nemes magyar maiban, az adólajstromokban és Piski tihanyi kapitány számadáskönyvében).

¹ Mon. Germ. Hist. Dipl. . . . tom. I. 206. l. I. Otto 950. évi levelében. Továbbá: monasterium in loco Gesiki in . . . predio constructum . . . et omne, quod eiusdem civitatis interioris muri ambitu continetur. U. o. 239. l. (952). ² St. II. 7.

³ St. II. 50. a TC. szövegének «civitas»-át a Corp. Jur. kései forrása vagy szerkesztője «comes»-re torzította.

ember, valamelyik nobilis senior vagy miles, elég hozzá a szolga vagy szababos, fölszabadított állapotú ispán, mert jobbára szolgálknak és szabados állapotú szegény civiseknek parancsol.

Szent László törvénye szerint ki kell irtani a tolvajokat s kinyomozásuk végett a király követe, hirnöke jelenjék meg minden civitasban, hívja össze «azoknak századosait és tizedeseit, a kiket közönségesen öröknek (vulgo ewrii) neveznek» és parancsolja meg nekik, hogy mutassák meg azt, a kít lopásban bűnösnek tudnak.¹ László másik törvénye a határszélek őrzőit (custodes confiniorum) nevezi «örök»-nek (vulgo ewri)² s ez alapon írónk az előbbi adatot is csak a határörökre értik. De nyilvánvaló, hogy civitas-ok, ispáni várak nem csupán a határ mentén voltak, hanem a legtöbb az ország belsejében feküdt. Ha tehát a királyi hirnök vagy poroszló «minden civitas-ban» összehívta a századosokat és tizedeseket, akkor ezeknek az alárendeltjei nem lehetek mind határörök, hanem az őrségek többségében cives-ek, vagyis várörök. A tolvajok nyomozásával egyidőben elrendelte László király, hogy a kinél I. András király és Béla herceg ideje s a karkas bíró összeírása óta (szökött) szolgák tartózkodnak vagy valamelyik a civisek, vagy(is) azok közül, kiket öröknek (ewrek) mondanak, kétszeres visszaadás terhe alatt köteles őket Nagyboldogasszonykor a királyi kuriában bemutatni vagy hozzájuk való jogát igazolni.³ A szökött vagy elveszett jószágok összegyűjtése végett minden ispánság székhelyén, a megye vára alatt fekvő községekben építsen a király és

¹ Lad. III. 1.

² Lad. II. 17.

³ Lad. III. 2.

ispán lovásza (agaso) istállót¹ s az összeszedett jókat folytonosan mutogassák a vásáron, vásártéren.² Itt már meg van különböztetve a civitas mint vár az alatta fekvő suburbium-tól, a «váraljá»-tól.

Kálmán és a püspöki zsinat törvényeiben látjuk, hogy a «civilis nép»-ből senkit sem szabad ura tudta nélkül diákká, pappá tanítani, vagy mint szökevényt befogadni és tartani,³ bizonyára honvédelmi okok miatt s mert az örök, a civisek eredetileg várvédelmi kötelezettségek föltétele mellett fölszabadított rab-szolgák, ép úgy, mint a hogyan a torlók gyászisten-tiszteleti ajándékok kötelezettségével fölszabadított szolgák s a dolog természete szerint — mivel a föld csak művelve ér valamit, művelő pedig nem mindig akad — mind földjükkel, mind személyükkel elidegeníthetetlenül le vannak kötve az illető egyház iránt, ámbár máskülönben teljesen és örökre szabad emberek. Ez ép annyira nem méltatlan az emberhez, mint a mennyire nem méltatlan az, hogy a pap örökös szolgálatra köti le magát az egyház iránt istentiszteleti s a katonatisztek ezrei életük javarészét a király iránt honvédelmi érdekek címén. Az egykori rab-szolga boldog, mikor a nevezett kötelezettséggel ura fölszabadította s addig használt házacskáját, marhát és földjeit örökre neki adta. Az ilyen libertus- vagy libertinusnak eszébe sem jutott olyasmit gondolni, hogy e kötelezettség elfogadásával talán sérelmet ejt a maga és utódainak emberi jogain. Sérelmeknek, csábításoknak a szabados ember is ki volt téve ura,

¹ Lad. III. 13. ad civitatem eiusdem provinciae congreget . . . in suburbio stabulum faciant.

² Lad. III. 20. assidue in mercatu.

³ Syn. I. 65. Col. I. 39.

illetőleg mások részéről, azért kellett gondoskodni a főlzabadtítás föltételének biztosításáról. A civiseknek adott föld bőven elég volt arra, hogy maguk közé, földjeikre szabad embereket fogadhassanak be s ezek meg szívesen megosztották a civisek sorsát, terheit, hadi szolgálatát.¹ E szolgálat abból állt, hogy a vár-örök, kik az év legnagyobb részét falujukban, családjuk körében gazdálkodva élték át, számuk és a vár szükséglete szerint beosztva, évenként egy vagy néhány hetet töltöttek a király vagy herceg megyéje s ispánja várában; háború esetén pedig az ispán és századosok, tizedesek vezetése alatt csakis hadi szolgálatra voltak kötelezve, a minnek akképen is eleget tehettek, ha ispánjuktól küldve követségbe mentek a királyhoz.²

A hol ma a Corpus Jurisban *comitatus* van, ott e törvények szerint kezdetben csak az ispáni hivatal értendő,³ vagy helyében civitas volt az eredeti kifejezés,⁴ a miből az látszik, hogy a várispánság területét eleinte nem fogták föl földrajzi egységül. De László király törvényében már mintha volna az ispánság területének neve, a «*provincia*»,⁵ ámbár ez valószínűleg csak az ipán várának «vidék»-ét jelenti. Kálmán király törvényeiben határozottan megvan az ispánságnak mint kormányzatilag együvé tartozó területnek a fölfogása és közös neve: latinul «*comitatus*» «*parochia*», melynek ispánja a comes parochianus (későbbi átírásokban parochialis),⁶ magyarul

¹ Col. I. 35, 45. liber non a rege, sed ab ipsis civibus (susceptus). ² Col. I. 45, 38, 36. ³ St. II. 35. Lad. II. 17.

⁴ St. II. 50. Col. I. 28.

⁵ Lad. III. 13. ad civitatem eiusdem provinciae.

⁶ Col. I. 11, 36. in comitatum aliquem intraverit.

pedig «*megya*» (mega), későbbi hangzóilleszkedéssel «*megye*»,¹ mely édes testvér a szláv eredetű mezsgyával vagy mezsgyével s értelme nem más, mint «határ», e szónak mindkét jelentésében (határvonal, kerület és határolt terület). E gondolati egység kifejlődését elősegítette a sokkal egységesebb, összefüggőbb püspöki megyék és lelkészi megyék (parochia episcopi, par. presbyteri) többszörös hasonlósága.

Legutóljára hagytuk a rejtélyes «*wzbeq*» (TC *uzbeth* v. *uzbech*) név értelmezését. A szokott szolgák és örök előállításával együtt László király és törvényhozói még elrendelték, hogy jelenjenek meg Nagyboldogasszonykor a királyi kuria előtt az *wzbeq*-ek is, akármely személyhez csatlakoztak.² Első pillanatra hajlandó az ember «özbég» nevet olvasni s rajta valamely törökfajta népcsoportot gondolni, mely a mosonyvidéki besenyőkhöz vagy a székelyek királyi népéhez hasonlóan valahol tömegesen határőr-szolgálatot végzett.³ Ám ilyen homogén népségből nem igen válnak ki egyesek csak azért, hogy idegen magánurak szolgálatába szétszóródjanak.⁴ Másik meg-

¹ Col. I. 12, 36, 37. *mega regis, mega ducis, megalis equus, civitatis mega* (TC, nem *comitis mega*).

² Lad. III. 2.

³ Ezt a gondolatot támogatná a Üzbég falunév is (Nyitra), csakhogy ennek legrégibb alakja 1156-ban «*Jegu*». «Magyarország vármegyéi és városai»: Nyitra vármegye. 103. l. *Izbeq* személynév előfordult 1150-ben. Id. *pannonh. rendtört.* I. 599. l.

⁴ Hiszen még olyan kereskedő nép is, mint a böszörmény izmaelita, a melynek épen kereskedése érdekében el kellett volna keverednie a magyarság között, külön falvakban együtt lakott és csak büntetésből szórták szét őket. Lad. I. 9. Col. I. 47.

oldásul kínálkozik a szintén rejtélyes *vhvg* (*uheg*) névvel való rokonítás, a melynek rendes magyaros olvasása *öhög*, *öheg* lenne ugyan, de azért ebből még nem értenők meg a nevet. Jelentését következtethetjük két adatból. Az egyik adat közel esik Kálmán korához és hiteles; e szerint az *vhvg* fölszabadított szolgát, szabadost jelent (*libertos, quos vulgo vhwg vocant*).¹ A másik, nagyon kései adat az előbbivel ellentétben azt állítja, hogy az *uheg* pogány, barbár népből való fogoly, kinek fölszabadítását az egyház sem óhajtotta, azért minden magyarnak megengedte, hogy ilyen rabszolgát tarthasson.² Ez teljesen megbízhatatlan állítás és rossz értelmezése egy régi szónak oly időből, a mikor már igazi *uheg*-et aligha ismertek. Mindenesetre elfogadhatóbb a másfél századdal korábbi adat, a melyben az *vhvg* nevet összefüggésbe hozhatjuk a teljesen magán álló *wzbe*-gel. A Szent László-féle törvény, melyben ez utóbbi szó előfordul, szinte követeli, hogy a többi fölszabadított, szabados emberekre is gondoljunk, mikor szökött szolgákat és fölszabadított váröröket keresnek. Érezni kell, hogy a fölsorolás nem volna teljes, ha a szolgák és a királyi *civis-örök* mellől a földesurak szabadosai, föltétlenül fölszabadított emberei hiányoznának: ezek megkereséséről is kellett a tolvaj-, szökevény- és bitangnyomozó törvénynek gondoskodnia.³ Az *wzbe* szó-

¹ Id. pannonh. rendt. I. 595. I. 1131—1141 között kelt oklevélből.

² Kézai krónikája legvégén. M. Florianus: *Fontes*. II. 99. lap.

³ V. ö. Marczali: Magyarország tört. az Arpádok korában. (Szilágyi: A magy. nemz. tört. II. köt.) 110. I. más értelmezéssel hasonló következtetésre jut.

ban levő *z* betű könnyen lehetett az eredetiben *ch* vagyis sor fölé emelt *c* és rendes *h* betű, együttesen *ch* hangjel, a melyet azonban Szent László korában *z* betű helyett is használtak.¹ Ha már most az *wzbe*-et *wch(b)eg-nek* olvassuk, megközelítjük Kézai «*uheg*»-jét; ha pedig a *be* jegyeket elrontott *w*-nek vesszük, megkapjuk az *wchw*g nevet, mely azonos *vhvg*-gal.²

A törvények rendelkeznek még olaszokról (latini), izmaelita kereskedőkről és zsidókról, de csak hitéleti és vagyonjogi irányban, azért részletesen majd alább beszélünk róluk.

VI. A *hitélet rendezése*. Az uralkodás tízparancsolata szerint a királyi korona első ékessége és elnyerésének föltétele a katolikus apostoli hit, a melyet tettekkel is kell tanusítani. A hit őreit és malasztjainak osztogatóit, a püspököket, a király úgy becsülje, mint szemefényét. Birói székében ne esküdjözzenek. Gyakorolja az imádságot és az erényeket. A hitszakadás fejének szolgáit ne támogassa, mert ezek megfertőztetik a szentegyház népét, a mely itt még fiatal és zsenge.³

A pogányság utolsó maradványainak kiirtására Szent László törvénye rendelte, hogy a kik kutak-

¹ Id. pannonh. rendt. I. 57. l. előtt Szent István levele fac-similéjén: Or^{ch}io = Orchio vagy Orzio (9. sorban); s u. o. 75. l. Szent László levele fac-simléjén (alulról a 16. sorban): Ruo^{ch}ti = Ruozi.

² Helyes kiejtése talán ohog. A Turóczy-codex *uzbech*-je átalakítva *uchbech*-re, kiejtéssel *ochbech*, *ochabech*, *ochabe*, úgy tűnik föl, mintha volna köze a szláv *ochaba* szóhoz, mely «mentes», «szabad», «fölszabadított» jelentésű. V. ö. Melich cikkét a Századok 1907. 324—331. l.

³ St. I. 1, 2, 3, 5, 9, 10.

nál, forrásoknál, fáknál és köveknél pogányok módjára áldozatot mutatnak be, marha-birsággal lakoljanak, vagyis büntetésül marhát adjanak a birónak. A püspökök zsinata a nagyobbmódú vagy állású ilyen emberekre tizenegy napi szigorú böjtöt, a kisebbekre veréssel súlyosbított hétnapi böjtöt szabott ki. Kálmán törvényírója, Albrík szerint Szent István király országa a barbár pogány hitről kényszerítve tért ugyan át a kereszténységre, de Kálmán király már nem találta méltó dolognak, hogy mikor a hit harcosát a halál sem tudná eltántorítani az igaz vallástól, még tovább is a büntetéstől való félelem gyötörje s azért enyhítette Szent István törvényeit.¹ A magyar már megtért.

Kálmánnak csak a muzulmán vagy magyarosan böszörmény izmaeliták (kazárok) teljes megtérítésére volt gondja, a mi még Szent László előtt megkezdődött, de a mohammedán szokások kiirtása nehezen ment. László király uralma végén elhatározták, hogy az izmaelita nevű kereskedők közül azokat, kik körülmetéléssel régi törvényükhöz tértek vissza, lakóhelyükről más falvakba kell áttelepíteni. Kálmán király több törvényt hozott visszaesésük meggátlására és megtérésük gyorsítására. Elrendelte, hogy a ki izmaelitákat rajtakap felekezetük bármely bűnén (in quolibet suae sectae facinore, tudniillik mohammedán módon való): böjtölésen, étkezésen, disznóhústól való tartózkodáson, vagy mosakodáson, az a vádló részt kapjon az izmaeliták vagyonából, maguk az izmaeliták pedig a királyéi legyenek. Minden izmaelita falunak építenie kell templomot s ezt ellátni a dotációval, azután a falunak fele költözzön ki. Izmaelita

¹ Lad. I. 22. Syn. I. 7. Col. I. praefat.

a leányát ne merje összeházasítani a maga népéből való emberrel. Ha vendége van s lakomára hívott valakit, ő is, vendége is csak sertéshúst egyék.¹ A zsidók megtérítésére nem hoztak törvényt, csak arról intézkedtek, hogy a keresztények ünnepét és vasárnapját munkával ne zavarja s hogy keresztény szolgának, nőnek ura ne lehessen, kereszténynek húst el ne adhasson.²

A keresztény vallásgyakorlat szent helyeiül Szent István templomokat építtetett, legalább minden tiz falu népével egyet s elláttatta a kellő vagyonnal, ő maga adta az egyházi ruhákat, a püspök pedig papról és könyvekről gondoskodott. Szent László a korábbi lázadás alkalmával fölgyújtott és lerontott templomokat az illető parochia népével, a maguktól leromlott templomokat pedig a püspökkel állíttatta helyre, ki ismét gondoskodott könyvekről (mert az ő papjai értették a könyvmásolást), a király meg a ruhákról és kelyhekről. A templomok helyreállítása, további föntartása és a templomlátogatás biztosítása érdekében elrendelte, hogy a másfelé költözött falvak térjenek vissza templomukhoz s a messzebb távozókra a második zsinat a visszatérés kötelezettségén felül tiz pénza büntetést rótt ki.³ A templomok iránt való tiszteletből az odamenekült nagy bűnösök a legsúlyosabb büntetésektől megszabadultak.⁴

Az istentisztelet és bőjtök rendjét a püspöki zsinat jegyzéke szerint kellett megtartani s templomban mást nem volt szabad olvasni és énekelni, hanem csak

¹ Lad. I. 9. Col. I. 46—49.

² Lad. I. 26, 10. Syn. I. 60. Col. I. 74, 75.

³ St. II. 34. Lad. I. 7, 8, 19. Col. II. 12.

⁴ Lad. III. 28. II. 2. stb.

azt, a mit a zsinat jóváhagyott. A nagyobb egyházakban minden vasárnap fejtegetni kellett a népnek az evangéliumot, az epistolát és a hitet, a kisebbekben pedig a hitet és az Úr imádságát. Husvétkor, pünkösdkor és karácsonykor az egész nép gyónt és áldozott s ugyanezt tette a diákság minden nagyobb ünnepen.¹

Megtartandó ünnepek az Úr tisztelére: karácsony, Úrnak környékezete (régiesen a circumcisio), vízkereszt vigiliával, husvét négy napon, szentkereszt találása, áldozócsütörtök, pünkösöd négy napon, szentkereszt fölmagasztalása; Szűz Mária tiszteletére: Gyertyaszentelő, Nagyboldogasszony, Kisasszony; az apostolok kilenc ünnepe (december 27., május 1. vigiliával, június 29., július 25., augusztus 24., szeptember 21., október 28., november 30., december 21.); magyarországi védőszentek ünnepei: István királyé, Gellért püspöké, Henrik hitvallóé (Imre hercegé), Mártoné; egyéb ünnepek: Szent István vértanúé, aprószenteké, Szent György vértanúé, Keresztelő Szent Jánosé (június 24.), Szent Lőrincé, Szent Mihály arkangyalé, mindszenté és Szent Miklósé. Ezenfelül minden parochia tartsa meg a védőszentje ünnepét s a templomszentelés évfordulóját. Ez összesen 40 ünnep és két vigilia. Ehhez járult még nyolc vigilia: egy-egy Szent István király s Gellért vértanú, három-három pedig Szent Márton és — András király meg a püspökök fogadalmából — Szent Péter ünnepe előtt.² Kálmán korában rendelték el pünkösöd nyolcada utánra a Szentháromság megünneplését.³

A ki az ünnepeket és vasárnapokat meg nem tartotta, László törvénye szerint 12 napig kenyéren

¹ Syn. I. 26, 46, 2, 3.

² Lad. I. 37, 38.

³ Col. I. 72.

s vizen bőjtölt kalodában. Az első püspöki zsinat e büntetést leszállította a pogánykodás büntetésére: nagyobb, gazdagabb embereknél 11 napi szigorú bőjtre, kisebbeknél hétnapi bőjtre veréssel. Még lejjebb szállott e büntetés a második püspöki zsinaton: szabad embernél háromnapi bőjtre, a szolgánál hét megcsapásra.¹

Vasárnap és nagyobb ünnepeken mindenkinek meg kellett jelennie a parochia templomában, kivéve a tűzörzőket. Erre a papoknak és ispánoknak kötelességük volt ügyelni s a hanyagot megveretni, megnyiratni. Ha a távoli falvak lakói nem jelenhettek meg, pl. rossz időjárás miatt, legalább egy közülök mégis elment zarándok-módra bottal s a többiek nevében fölajánlott az oltárra gyertyát és három kenyeret.² A ki mise alatt neszezett vagy beszélgetett, ha nagyobb ember volt, megpirongatva kiutasították, ha kisebb és közönségesebb, akkor a templomban pítvarában mindenki előtt megkötözve megverték s haját lenyirták.³ Templomon kívül, sátorban misét hallgatni csak a királynak és ispánjainak volt megengedve, misézni vagy miséztetni pedig a püspököknek és apátoknak, de csak utazáskor.⁴

A vásár- és ünnepnapok megszentelésének negatív része az, hogy akkor nem szabad dolgozni, még zsidónak sem, mert elveszik tőle marháját, lovát, a melyet marhával visszaválthat és szerszámain, ruháját, a melyekért (marha)bőrt adhat váltságul.⁵ Va-

¹ Lad. I. 25. Syn. I. 8. (v. ö. 7.). Col. II. 14. (PC 15.).

² St. II. 8. Lad. I. 11. ³ St. II. 18.

⁴ Lad. I. 29. Syn. I. 35. Col. I. 68.

⁵ St. II. 7. Lad. I. 26. A «cute redimat» kifejezést hibásan fordítják úgy, hogy az illető «szerszámaint és ruháját, ha akarja,

dászni sem szabad ama napokon, mert az ünnepsértő elveszti kutyáit, lovát, a melyért marhát adhat; a pap vagy diák pedig ez esetben a vezekléssel, bőjt-tel való elégtételig föl van függesztve állásától.¹ Az Úr napjain és ünnepeken tilos a templom elhanyagolásával vásárt járni (*mercatum frequentare*), mert az illető elveszti lovát; tilos vásárt állítani, mert le kell rontania (*mercatum constituere, destruere*), más-különb 55 pénzát fizet, vagy későbbi törvény szerint a kapott árt az eladó négyszeresen fizeti birságul és még vezekelni köteles.²

Főntebb már volt szó a nagy ünnepeket megelőző egy-háromnapos, évente összesen tíz napnyi vigiliáról, mely a sajátos istentiszteleti szertartásokon kívül bőjtöléssel is járt. Pénteken és kántornapokon egy heti elzárás és bőjtölés büntetésének terhe alatt tilos a húsevés. A kántornapokra voltak bizonyos

váltsa meg *bőrével*) (!). A lenyuzás halálát jelentené s a törvényhozók föl sem teheték, hogy valaki szerszámaint és ruháját a saját bőrével «akarja» megváltani, mikor a sokkal értékesebb lovat az ennél 10–15-szörösen olcsóbb marhával válthatja meg (Col. I. 36.) A «cute» a szövegből kitetszőleg a «cute bovis» helyett áll. A «bőrrel való megváltás»-nak igen szabados értelmezése a «verés», valamint a «decorietur» sem jelent igazán nyuzást, szabadabb fordítással verést, hanem «bőrig való lenyirást», a mit másképen «decalvetur, depiletur» szóval fejeznek ki (St. II. 26.). Az utóbbi szóban a «pilis» szó rejlik, a mit «tonsura, hajkorona» néven vesz föl hajnyirással az «Isten szolgálja», a diák és szerzetes.

¹ Lad. I. 12.

² Lad. I. 15, 16. Syn. I. 44. Col. II. 13. A «festivitates vendere», «festa vendere» természetesen nem jelenthet «ünnep-eladást», mert illet még a simoniára vonatkozó törvények sem ismernek, hanem jelenti az «ünnepen való eladást» (in die festo vendere).

helyi szokások, a melyeket az illető helyeken tovább is fönn kellett tartani.¹ Az olaszok (latini) a magyar szokástól eltérőleg a negyvennap nagyböjt tartama alatt is megették hétfőn és kedden a húst. László király és tanácsosai ezt nem türték, hanem megparancsolták, hogy az olaszok húshagyó után szintén hagyják abba a húsevést, vagy ha a jobb magyar szokáshoz nem akarnak alkalmazkodni, távozzanak az országból, de a pénzt, mit kereskedéssel itt szereztek, hagyják itt. A tüzes vassal való (isten)ítéletet a negyvennap böjt idején szabad gyakorolni, kivéve, ha vérontás bizonyításáról van szó.² Ez valószínűleg a «treuga Dei» Európaszerte terjedő szokásának a hatása, mellyel a vérbosszú türtőztetésére, szelidítésére használták föl a vezeklés hosszú idejét.

A simonia ellen való küzdelem hatása az, hogy pap a mise följánlására ne szerződjék s a keresztelelésért vagy temetésért ne fogadjon el árt, értéket.³

A házasság szentségéhez megkövetelik a formszerűséget és nyilvánosságot olyképen, hogy a házasságekötés az egyház színe előtt, pap és alkalmas tanúk jelenlétében, a lekötés valamely jelével s mindkét fél beleegyezésével történjék, máskülönben ne tekintessék házasságnak, hanem parázsnaság művének.⁴ Házassági akadály volt az izmaelitaság, mert ilyen leány nem mehetett nőül izmaelitához; továbbá akadály a szolgáló állapot oly értelemben, hogy a szolgát vagy szolgálót csak ura házasihatta meg s a szökevény vagy kóbor szolga, kít a király az igazi gazda jelentkezéségéig másnak ajándékozott, ezen ideiglenes

¹ St. II. 10, 9. Col. I. 71. ² Lad. I. 31. Syn. I. 45.

³ Syn. I. 41, 43. ⁴ Col. II. 15. (PC. Syn. II. 16.)

gazdától csak úgy kaphatott feleséget, ha a szolgával együtt a nőül adott szolgálót is kész volt átengedni az esetleg megjelenő régi gazdának.¹ Ha szabad ember szolgálót vett nőül, kit gazdája feleségül adott ugyan, de föl nem szabadított, akkor a szabad ember örökös szolga lett két oknál fogva: mert feleségével együtt kellett élnie, a ki fölött gazdájának az uri joga nem szűnt meg, s mert emberi szabadságát nem átalotta fölcserélni a szolgálással. Ez ép oly vétség volt, büntetése is tehát ép úgy örökös szolgálás, mint ha valaki gyűlölt feleségétől azzal akart szabadulni, hogy önként adósa és szolgálója lett másnak. De ez utóbbi esetben az asszony szabadsága megmaradt akkor is, ha követte férjét a szolgálásba.² A házasság fölbonthatlanságát szigorúan csak László utolsó törvénye (1092.) és a II. zsinat mondja ki,³ míg Szent István és az I. zsinat megengedték a sértett fél új házasságát a másik fél életében akkor, ha ez gyűlöletből külföldre szökött vagy önként adóssá és szolgává lett s ha házasságtörése bebizonyult.⁴ A szétválást új házasság nélkül amazok is megengedik, emezek pedig büntetésből eltiltják a házasságkötést a vétkes félnek, hacsak a püspök jónak nem látja megengedni. A házasságsértő másik büntetése a vezeklés.

A diákok, papság és hivek rendes gyónása- s áldozásáról már szóltunk. Ezenfelül kötelező volt a gyónás valamely tanuskodás előtt⁵ és súlyos beteg-

¹ Col. I. 48, 41.

² St. II. 27. Syn. I. 52. Col. II. 8 után (Syn. II. 7. PC).

³ Lad. I. 20. Col. II. 7, 8. (Syn. II. 4, 5, 7. PC).

⁴ St. II. 28. Syn. I. 52. (1, 2, 5.). Az utóbbi tehát — mert itt visszaesés alig képzelhető — 1092. előtt jött létre.

⁵ Col. I. 26, 27.

ség esetén. A ki gyónás nélkül halt meg, mert meg sem akart gyónni, azt pogány módra gyászistentisztelet és alamizsna-osztás nélkül, a templomot környező temetőn kívül temették el, valamint azt is, ki más házára törve, ott elesett, vagy a püspöktől kiközösítve, bűnbánat nélkül halt meg. De teljes egyházi tisztelettel temették el a templom temetőjébe, udvarába (*cimiterium, atrium ecclesiae*) azt, a ki előre nem látott veszedelemnek esett áldozatul, vagy a ki nem a maga mulasztásából halt meg gyónás nélkül, hanem rokonainak hanyagsága folytán. A szolgálért ura, a szegényért, vándorlóért (*hospes*) a falunagy (*villicus*) és két esküdt (*seniores villae*) volt felelős. Mulasztásuk esetén a vétkesek a papoktól kirótt bőjtöléssel, Szent László törvénye szerint az ünnep- és bőjtuszegők módjára 12 napi kenyéren és vizen, kalodában való vezekléssel, végre a püspöki zsinat határozata értelmében még tovább, t. i. 40 napig tartó bűnbánattal lakoltak.¹

A halottak napja még nincs említve a mindszent ünnepe után, jóllehet a clunyi bencések hatása folytán a *treuga Dei*vel együtt ez is kezdett terjedni Európában. De azért ősi szokás volt megülni a halottak torát (*agapen facere*) istentisztelettel s a szertartásokat végző papoknak, imádkozó szerzeteseknek és szegényeknek adott ajándékokkal, alamizsnával (*divinum officium, elemosynae*) már a temetéskor s utána is havonként vagy évenként egyszer. Az évi tor ajándékainak szolgáltatására kötelezni szokták a végrendelkezők fölszabadított szolgálkat, a szabadosokat valamely egyház részére (később előforduló

¹ St. II. 11, 33. Lad. I. 25. Syn. I. 9, 10. Col. I. 73.

nevük a «torló» v. «dusnok» = *exequialis*);¹ a minden hónap elején tartatni szokott tornak pedig részesei életükben és haláluk után a kalendások, a kalandos társulatok tagjai, kik a parochia papjának vezetése alatt állottak, belépésükkor kézfogással testvérséget fogadtak és a havi tor költségeihez hozzájárultak. A ki utóbb ki akarta magát vonni a költségek terhe alól, keze váltságául tíz pénzát fizetett. Apátoknak és szerzeteseknek nem illett és klauzurájukkal össze nem fért megjelenni a kalendák vendégségén, a hol bizony leítatások, lerészegedések is történtek, a mikért a vezető papokat felelősekké tették.²

A hitéletnél kell még említenünk az esküt (*iusiurandum*, *sacramentum*), a mellyel a törvényhozók erősítették nagy elhatározásukat, hogy kiméletlenül kiirtják maguk közül a lopás bűnét,³ s a melyet az istenítélet három hiteles tanúja tartozott letenni,⁴ vagy azon peres fél, a kinek a bíró esküt ítelt meg.

Végül érinti a hitéletet a babonaság is, a mellyel hamuban stb. jósolgatni szoktak, s befolyást tulajdonítottak az észbontó, megigéző rontásnak és a boszorkányoknak (*sortilegium*, *maleficium*, *striga*), kiknek létezését azonban már Kálmán kora tagadta.⁵

VII. *Vagyonjog és gazdasági élet.* A magántulajdont Magyarországon a korábbi közös birtoklás mellett Szent István alapította meg az ingatlanokon, mert ő adott jogot minden nemes magyarnak arra, hogy a nemzetség közös földjeiből neki kiosztott részeken

¹ St. II. 11, 17, Lad. I. 30. ² Lad. I. 14, 39. Syn. I. 47.

³ Lad. II. 1. III. 1. ⁴ Lad. I. 28.

⁵ St. II. 31, 32. Lad. I. 34. Col. I. 57.

és a király adományain úr lehessen, velük rendelkezhessék, szétdarabolhassa őket, adhassa feleségének, fiainak és leányainak, rokonainak vagy az egyháznak s rendelkezését más az ő halála után se merje megrontani. A szabad rendelkezés joga alól csak a püspökségek és ispánságok javait veszi ki. Birtokvesztéssel csupán azokat fenyegeti, a kik a király élete ellen törnek, országát elárulják vagy külföldre menekülnek. Más vétségért nem kíván jószágkárosítást senkinek, de viszont megköveteli, hogy az ő királyi méltóságához tartozó dolgokat, vitézeket, szolgákat se bolygassa más, magához ne ragadja, el ne vonja és fölöttük jogot, kedvezményt szerezni ne merjen.¹ Még a királyi örökségnél is jobban kell óvni s gyarapítani az Isten háza javait és eltávolítani a király mellől rossz tanácsosait, kik az egyházi javaknak ellenségei. Az özvegynek joga van gyermekei mellett maradni; de ha újra férjhez megy, semmit se kapjon az árvák javaiból, csak illendő ruhákat. A gyermektelen özvegy is élvezheti holtáig férje javait, halála után pedig férjének vérrokonsága (parentes), ennek nemlétében a király legyen az örököse.²

Kálmán király törvénye különbséget tesz a Szent Istvántól és más királyoktól adott birtok között: amarra érvényes marad a korábbi örökösödési törvény, mely a rokonokra és egyházra korlátlanul kiterjed; ellenben Szent István utódainak adományai csak a fiúra s ennek nemlétében a fitestvérre, erről megint a fiára szállanak át, ha pedig fitestvér sincs, a királyra háramolnak át örökségül. A vásá-

¹ St. II. 5, 6, 35. ² St. II. 1, 24.

rolt örökség egy örököstől se vétessék el, csak tanúbizonyság igazolja hozzá való jogát.¹

Igy összesen négyféle birtok támadt: az ősi nemzeti foglalásból s osztozásból nyert jószág, a Szent Istvántól kapott adomány, a későbbi királyok adománya és a vásárolt birtok. Tulajdonképen csak ezen utolsó szerzemény áll a tulajdonosnak teljesen szabad rendelkezésére. A nemzeti birtok elidegenítéséhez még a XIII. században is szükségét érezték annak, hogy a rokonok beleegyezését megnyerjék; s e birtokkal egyenlőjogú lett és csakhamar megkülönböztetés nélkül összeolvadt a Szent István-féle adomány, a melyről oklevelet nem kaptak, így hát bajosan is tudták volna sokáig nyilvántartani a kétféle birtoknak különböző eredetét. Az utolsó akarat jogi hatását illetőleg pedig már Szent István egyenlővé tette a nemzeti birtokot és királyi adományt, de feltűnő, hogy a lehetséges örökösök fősorolásában a rokonokon kívül mást nem említ, mint az egyházat, a mely minden hívőnek anyja, papjai mindenkiért fáradoznak² s a hívőknek lelkiatyái, tehát lelki rokonai. Szent István az ősiséget, a nemzeti birtokjogot csak az egyház miatt s a lelki üdvösség érdekében lazította meg. A másik birtokforrást, a királyi fiscus jogát,³ Kálmán király juttatta kifejezésre az örökösödésben, midőn ezt Szent István utódainak adományaira nézve csak a rokonság első fokáig és férfi ágán engedte érvényesülni s azt akarta, hogy ilyen legközelebbi férfirokon nemlétében a király új adományozással éreztesse hűbérúri jogát és élesztesse az új adományosnak hűségét. Ez visszatérést jelent az eredeti hűbériséghez.

¹ Col. I. 20, 21. ² St. II. 4. ³ Fiscus név említése: St. II. 16. Lad. II. 1.

Hatással volt erre IV. Henrik küzdelme, mely élenken megvilágította a hűbéri jogokat egyházi s világi hűbéreseivel szemben; de hatással volt rá Kálmán udvarának szegénysége is, meg az a hűtlenség, a melyet Álmos herceg támadásaiban a saját alattvalói részéről tapasztalt. Az udvar szegénysége indította az egyházi jogok képviselőit, a püspököket arra, hogy az egyházak minden egyéb birtokának és jövedelmének épségben való tartása mellett a Szent István utódaitól adott halászatok fölöslegét az egyházak és monostorok részéről visszaadják a királynak.¹

A magánbirtokok forrásaik szerint: nemzetségi közbirtok osztaléka, a király és seniorok hűbéries adománya, szabadoknak, vendégeknek, várlakóknak (castellani), telepéseknek (coloni) átengedett bérletek, vásárolt birtokok. Az egyházi birtokok törzstömege a nagy javadalmaknál főképp királyi adományból származott; de sokat adtak a magánosok is: seniorok, nemes vitézek, a falvak lakói a saját lelkészeiknek, egyházaiknak, püspökök és szerzetesek a maguk monostorának. Az ígért adományt nem szabad letagadni és visszavonni.² Az egyházaknak szóló hagyatékok tisztasága s az egyháziakat érhető gyanúsítások elkerülése érdekében diákoknak tilos a végrendekezésnél tanuskodni, hogy a holt kéz adományához szó ne férhessen.³ Az egyházalapító kegyúrnak tilos egyházát eladni s tilos másnak ilyent venni. Világi kegyúr nem rendelkezhetik az egyházi vagyonnal és papot sem fogadhat a püspök tudta nélkül.⁴ De az egyházi javadal-

¹ St. II. 5, 34, 45. Lad. I. 5, 21, 23. Syn. I. 13.

² Syn. I. 59. ³ Syn. I. 42. 68. Col. I. 65. II. 11.

⁴ Lad. I. 6, 24. Syn. I. 12—15, 38.

masnak sem szabad egyháza, monostora dolgait és szolgálait családi birtokára vinni s a sajátjaként elidegeníteni. A püspök csak jövedelmeinek negyedéről rendelkezhetik szabadon és az apát a maga rokonainak nem adhat többet, mint más szegényeknek.¹

Jószágvesztések Szent István főntemlített elve ellenére a felségsértésen s hazaáruláson kívül egyéb büntényért is történtek, nevezetesen Szent László kivételes szigorúságú törvényei folytán a lopás és gyilkosság miatt.² A jószáglefoglalás több ízben egyenesen a királyi fiscus, a király részére szólt,³ de az is ki van olykor fejezve, hogy az ártatlan feleség és gyermekek számára a jószág, vagyon egy része ($\frac{1}{3}$) megmarad.⁴

Miből áll a vagyon? Ingatlanokból és ingóságokból. Ingatlanok: a király várai, városai a hozzájuk tartozó falvak és jószágok megyéjével, a templomok, kuriák és curtis-ok, paloták, házak s egyéb épületek, szántóföldek, szőlők, erdők és halászóvizek. Ingóságok: az emberi szolgálatok termény- és pénzadókkal, ajándékok, birságok, vámok, tizedek, állatok, szerzőmök, ruhák, sátrak. Ezeket emlegetik a törvények.

Szó van falusi templomokról, melyeket az illető hívek építenek s vagy ők, vagy a püspök állít helyre.

¹ St. II. 2. Col. I. praefat., 1, 15, 16, 17, 18. Így pl. a pannonhalmi apátságtól elvették a győri halászsóktól fogott vizák harmadát; de mert ezt a haljövédelmet Szent István király adta a monostornak, II. Géza visszaitélte. Id. pannonh. rendtört. I. 238. l.

² Lad. II. 1, 4, 11, 6. III. 6, 9, 10 s talán Col. I. 46. szerint az izmaelita keresztények hithagyása miatt.

³ Lad. II. 1, 4. III. 9. Col. I. 6.

⁴ Lad. II. 6, 8, 11.

A templom udvarában (atrium) van a temető (cimiterium), közelében a parochia papjának háza. A parochia hiveinek, falvainak nem szabad messze eltávolozniok templomuktól. Ezt csak akkor szabad föl-szentelni, ha meg van a dotációja legalább két szolgálhazzal stb. Említik a templom kulcsát, könyveit, ruháit, kelyhét s a hivek részéről vasárnaponkint fölajánlott kenyeret és gyertyát.¹ Többször van szó a templom helyett előkelőknek engedélyezett uti sátorról, a melyhez külön asztalkát és ereklyéket is szállítanak.²

A királyi kuria s az esztergomi érsek lakása palotában van, de a királyt látogatói olykor sátorban keresik föl.³ Még a szolgálknak is van házuk (domus, mansus, mansio).⁴ Vannak korcsmaházak (tabernaria domus), vezeklő házak, kettő minden városban, továbbá tömlöcök, istállók, juhaklok, csűrök és pincék.⁵

A föld mértéke a szolgálak, ökrök s különösen az ekék száma. Az ekét mint birtok- és jövedelemmérőt a tárgyaltuk törvények csupán egyszer nevezik meg olyképen, hogy az apát minden két ekére, vagyis két ekényi föld jövedelméből tartson egy szerzetest regulaszerűen öltöztetve és ellátva a szükségességekkel.⁶ Közélegykorú példákból láttuk, hogy a végrendelkezők rendszerint egy eke földhöz adnak két szolgálhaz-

¹ St. II. 31, 34. Lad. I. 5, 7, 8, 11, 19. Syn. I. 16, 17, 63. Col. I. 47, 73. II. 12.

² Lad. I. 29. Syn. I. 35. Col. I. 68, 69.

³ Lad. I. 36, 41. Col. I. praefat.

⁴ St. II. 34. Lad. I. 40.

⁵ Lad. II. 8, 16. III. 13. Syn. I. 49, 58, 61.

⁶ Syn. I. 37.

népet és négy pár ökröt. Egy ekére tehát annyi földet számítottak, a mennyit két szolga bizonyára két ekével, mely elé 2—2 pár ökör volt fogva, megtudott szántani. Egy eke naponta egy holdat szánthat meg. A földek valószínűleg háromnyomású művelésre voltak beosztva, úgyhogy őszi, tavaszi szántás-vetés alá jutott $\frac{2}{3}$ s ugaron maradt $\frac{1}{3}$ rész. Későbbi számítások szerint egy ekére átlag 120 kis holdat vehetünk föl, a melynek holdja (72 öl hosszú, 12 öl széles = 864 □ öl) megfelelt a faeke egy napi csekélyebb szántóképességének. Ha ugarnak maradt 40 kis hold, akkor tavaszi és őszi szántásra egyenlően szintén 40—40 kis holdat vehetünk föl (mai magyar holdakban 29—29 holdat), a minek egyszeri megszántását két négyökrös eke 20—20 napi szántással kényelmesen elvégezhetette.¹ Egy szerzetes eltartására tehát 160 kis holdnak, vagyis kb. 116 magyar holdnak az évi termését vették föl alapul, a mi természetesen nem mind kellett a szerzetesnek, hanem abból került ki az apátnak költségesebb udvara, utazása, a fényes istentisztelet, monostori építkezés, alamizsnák stb. A falusi pap tisztességes ellátására két szolgaháznépet és három pár ökröt, meg egy pár tehenet számítottak, vagyis körülbelül egy ekére való földet, félannyit, mint a monostor közös költségei mellett egy szerzetesre. A plébánosnak adtak még első fölszerelésül egy (hátas)lovat, egy ígás szekeret és 30 apró marhát.²

¹ Arányosítva: régi kis hold : mai magyar hold : egy kataszteri hold : régi királyi hold = 54 : 75 : 100 : 132 = kb. 2 : 3 : 4 : kb. 5. Az átszámítás módja, mivel az arány fordított : ha az 54-esből 40 holdat veszünk, akkor a 75-ösből kevesebb lesz az x ;
 $x : 40 = 54 : 75$; $x = \frac{40 \cdot 54}{75} = 28\frac{4}{5}$ magyar hold.

² St. II. 34.

Ha a földet nem méregették és számították is mindjárt holdakban és ölekben, de azért megbecsülték s akadtak, a kik bitorolták másnak a földjét. Az ilyenre Kálmán kétszeres visszaadást és még tíz pénza birságot rótt ki.¹ Azt nem bánta, ha zsidó ember szerez földbirtokot, csak ne műveltesse keresztény szolgálával, hanem pogányokkal.² A király, ispán és várörök földjeire szívesen befogadtak közszabadokat, vendégeket, kik nyolc dénárral minden úrbéri teher-től megválhatták 30—40 kis holdnyi telküket (öt holdat egy dénárral, a melynek az ezüstje ma tizennyolc fillért érne). Ilyen csekély jövedelmezőség mellett az emberi szolgálat roppant drága: 375 szabad telepés úrbéri adója kellett ahhoz, hogy összejöjjön belőle száz tinó ára vagy száz pénza, a mennyibe egy páncélos lovag évi tartása került s a könnyű lovas vitéz eltartására is 150 szabad telek dénáradója volt szükséges,³ míg a falusi pap 2 szolgatelen jövedelméből élt.

Csakhogy az egyház szolgálói több jövedelmet tartoztak adni papjuknak s bizonyára egyéb szolgák is világi földesuraiknak, mint a szabad telepések ispánjuknak, mert az első zsinat határozata szerint amazok termésük kétharmadát vagy felét szolgáltatják át egyházuk mesterének a szerint, a mint ennek az ökreivel szántottak vagy a saját ökreikkel.⁴ Más püspöki zsinat úgy határozott, hogy míg a szentegyház népe mindenéből tizedet ad a püspököknek, addig az egyház szolgálói három dénárt fizessenek parochus papjuknak.⁵ A parochusnak azonban nem tized járt, hanem a tizednek csak negyede, vagyis az

¹ Col. I. 32. ² Col. I. 75. ³ Col. I. 40, 45. ⁴ Syn. I. 63.

⁵ Col. II. 5.

egész termésnek negyvened része.¹ Ha ennek a vált-sága volt a három dénár, akkor a negyvenszerese, 120 dénár adná az egész termés enyhén becsült értékét egy-egy szolgalatken, 80 és 60 dénár pedig az évi termés kétharmadát, illetőleg felét. Ehhez képest a szabad telepesek nyolc dénárnyi földbére valóban csekély, a mi abból is kitűnik, hogy Kálmán törvénye szerint lovasok, utasok, vevők részére egy kepe ára sem több, sem kevesebb nem lehetett, mint öt dénár.² Már pedig a kepe két kalangyával vagy ötvenkét kéve gabonával ért föl, a melyből valami két mérő (egy métermázsa) szemet nyomtat-tak ki.³ E szerint a szabad telepes egész úrbéri ter-hét körülbelül három mérő gabonával váltotta meg, a saját marhájával szántó egyházi szolga pedig hu-szonnégy mérőt adott át papjának az egész termés-ből, két szolga kétannyit s maguknak megtarthattak félannyit, mint a mennyit a plébános kettőjüktől együttvéve kapott. Ez elég reális számítás, ha az ada-tokat mind egybevetjük, mert a szabadok dénáradója hitelesen áll előttünk és csekély voltát nyilvánvalóvá teszi az, hogy a dénáradónál sokszorosan nagyobb szolgálai terményadó is minő csekélység együttvéve a falusi plébános évi fő jövedelméül.

A szőlő- és földművelés szolgáltatta a dézsma javarészét s az idevonatkozó törvények némileg megvilágítják a termelés tárgyait. A kinek Isten egy

¹ Syn. I. 61.

² Col. I. 44. PC. «quinque nummis capecium comparent.» A «nummus» dénárt jelent, mert e két név másutt is föl-váltva egymás helyett használatos. Col. I. 79. denarios... nummos illos.

³ Gazdaságtört. Szemle. 1905. 208. I.

évben tizedt adott, a tizediket adja Istennek — így szól a dézsmálás alaptörvénye.¹ Minden évi termelésből, szaporulatból jár tized a megyés püspöknek. Jár a szabad telepesektől is, mert ámbár a föld nem az övék, de ők használják; s ugyanezen oknál fogva jár azon fiúk és szolgák termeléséből is, a kik apjuktól s gazdájuktól különváltak, más házban laknak és külön gazdálkodnak. A monostorok tulajdon csürei, pincéi s juhaklai, valamint más egyházaké, mentek ugyan a tizedadástól, de a parochus papnak járó tizednegyedét azért meg kell adniok² s az apátok szabadjaiktól kötelesek átszolgáltatni az egész tizedet a püspöknek.³ A tizedszedés olyképen történik, hogy a püspök poroszlója megkérdezi a gabona (annona) vagy marhák (bestiae) birtokosát, hogy mennyije van. Ha nem hisz neki, eskettesse meg s aztán vegye át a tizedeket. A gabonából ne keverten vegye át, hanem külön. Ha az eskü után valaki más,

¹ St. II. 52.

² Syn. I. 61. Itt olyan gabona, bor és juhok tizedmentessége értendő, a melyeket a bencés conversus-fráterek szolgálkával majorságaik (gangria, obedientia, eremum) elkülönített földjein, szőlőiben és legelőin házilag termeltek, tenyésztettek, vagy ha egyéb népeiktől gyűjtöttek is össze a központokon, de már a termelés helyein kiadták belőlük a tizedeket.

³ Lad. I. 27. 30. Az apátok t. i. különböző szerződésekkel, kedvezményekkel telepítettek vagy fogadtak uraságuk alá szabadokat s hogy megóvják őket a külső zaklatásoktól, felelősséget vállaltak értük és köteles tizedeiket vagy maguk szedték be, vagy elengedték nekik, helyettük aztán az apátok szolgáltaták át a püspöknek járó tizedeket. Később sok adat bizonyítja, hogy a földesurak általánosan erre törekedtek, mert szőlőhegyeik s földjeik betelepítését és fölösleges erdeik irtását így jobban előmozdíthatták.

nem a püspöki poroszló — mert neki nem szabad kételkednie az eskü igazságában — hamis esküről vádolja a termés birtokosát, akkor a király és ispán poroszlója előtt meg kell számlálni a gabonát s a bünösnek bizonyult birtokos csupán a tizedik részt kapja meg, kilenc rész pedig a püspöké legyen. Ha a vádló bizonyul hazugnak, hasonlóan bünhődjék s ha nincs annyija, hogy megváltsa magát, adják el őt magát gyermekei nélkül. A tizedeket karácsonyig teljesen szedjék össze. Az egy házban lakó apa, fia, szolgálja együtt adják meg a dézsmákat, a külön lakók külön. Ha valaki kérdezve makacsul vonakodik bevallani a tizedet a püspök poroszlójának, akkor ez tanuk előtt jelezze, hogy mennyit tart igazságosnak. Lent vagy kendert annyit kapjon, a mennyit markával a földhöz tud szorítani (egy jó maroknyi kitilolt kender vagy len a termés átlagos tizedrésze). A hol kinyomtatott gabonát talált s ez nem több tiz vödörnél (hydria, az akó v. mérő tizedrésze = 3 pint = 6 itce), ne vegye ki belőle a tizedet (mert a tulajdonosa szegény ember); a 20 vagy több vödörnyi gabonából azonban már vegye ki a két vagy több vödörnyi dézsmát.¹

A föld termése tehát gabona, mi főképp buzát (frumentum = triticum) jelent, továbbá rozs (siligo), árpa (hordeum) meg zab vagy abrak (avena).² A len és kender (linum, cannabum) termelése csekély lehe-

¹ Lad. I. 40. A vödör, «veder» mennyiségét l. Gazdaságtört. Szemle 1905. 214. l. («Pisky István tihanyi várkapitány számadáskönyve» című dolgozatomban.)

² V. ö. Egyházi földesúr és szolgálai a középkorban. 30. l. (A Szent-István-Társulat Tud. és Irod. Osztályának fölolvásai közt.) Gazdaságtört. Szemle. 1905. 201–213. l.

tett, mert nem kéve-, hanem marokszámra dézsmálták s mert a későbbi dézsmálások adatai közt alig, vagy épen nem fordulnak elő. Az itt tárgyalt törvények a bordézsmát csupán az egyházak, monostorok pincéinek (cellarium) tizedmentessége alakjában említik, de ismételen szó van a szőlőkről (vineae).¹

Az ingó vagyon közt első hely illeti meg a szolgákat nemcsak embervoltuk, hanem nagy értékbecslésük szerint is. Említettük már, hogy a törvény föltevése szerint a senior kész szolgájának megmentéséért akár a legnagyobb vérdíjat, a 110 tinót is megadni.² Aránylagos értékét jelzi még némileg az a csekély váltságdíj, a melyért a jogos tulajdonos visszakapja elveszett szolgáját, lovát és marháját a a jókszedőktől, a mely díj tehát csupán némi illeték (nem tartásdíj, mert független az időtől) a megtalált értékért: a szolgálért 90, a lóért 12, az ökörért 5 dénár.³ A (harmadfű) tinó rendes értéke egy ezüst pénza, vagyis a troyesi márka (félfont, 245 gramm) nyolcadrésze, egy uncia v. két lat ezüst, kiverve 30 dénarrá, a melynek ezüstje összesen egyenlő 2·75 o. é. forint ezüsttartalmával. Ennyibe került egy tinó s a hadi lóért adott törvényes kárpótlás 15-ször ennyire volt szabva. A szökött szolga váltságdíja pedig nyolcadfélszer oly magas, mint a lóé, teljes értéke tehát 112·5 tinóval vagy pénzával ért föl, mi majdnem azonos a legnagyobb vérdíjjal.⁴

¹ Syn. I. 61. Lad. II. 8. Col. I. 17. ² St. II. 37.

³ Lad. III. 20.

⁴ A főntebbi váltságdíjak közt a bitang ökör kiváltásának illetéke aránytalanul magas, mert a tinónak egy, a hadilónak tizenöt pénzányi értéke s a jó szolgának 110–112 pénzányi

Az úrnak szolgája fölött való jogát jól meg kell különböztetnünk attól, a mit oktalan, lelketlen marhái fölött gyakorolt. Az utóbbiak fölött való joga *ius in re*, a melynél fogva tulajdonát további felelősség nélkül nemcsak használhatja, hanem el is pusztíthatja. A szolga fölött azonban gazdája ily joggal nem rendelkezett, mert megölése szintén gyilkosság, a mivel nemcsak súlyos anyagi veszteség járt, hanem vezeklés is ép úgy, mint más emberölésért.¹ A szolga fölött való uraság csupán *ius ad rem*, csak a szolga- és ivadékainak munkájához, munkacerejük fölhasználásához ad jogot a keresztény középkori társadalomban. A szolgának magának is van tulajdonjoga, mert lehetnek saját marhái s ez esetben a gazdája földjén termett jószágoknak felét megtarthatta a saját céljaira.² Joga van házasodni, de csak ura engedélyével ép úgy, mint a hogy a fiú, leány ma is rendszerint csak szülői engedéllyel köthet házasságot. Ha a szolgát ura fölmentette korábbi szolgálatainak nagy részétől és csupán csekély részét kötötte le, tartotta fönn bizonyos célra, akkor a szolgát szabadosnak (*libertatus*, *libertus*, *libertinus*) vagy ohognak, ohabnak nevezték. Fegyveres szolgálatra fölszabadított szolgák a vár- és határőrök, kiket a király áthelyezhet ugyanazon kötelezettséggel egyik ispánságból a másikba.³ «*Ius ad rem*» köti a nemes vitézt is a király és ispánja, vagy valamely senior szolgálatára⁴ azon adománynál fogva, a melynek hasznát élvezi. Az ispán sem egyéb, mint

maximális váltsága szerint az arányos illetékek ezek lettek volna: a szolgáé 90, a lóé 12, az ököré 0·8 dénár.

¹ St. II. 13. ² Syn. I. 63. ³ Col. I. 38. ⁴ St. II. 6.

helyhez kötött, de másoknak is parancsoló szolgál,¹ szabados, nemes vitéz vagy senior. Az eredeti különbség csak fokozati, melyet az egyenlő állás vagy föld birtoka elenyésztet. A nemes vitézt sem szabad elcsábítani s a szökevény vitézt ép úgy keresi ura, mint az eltűnt őrt, ohogot és szolgát.² A középkori társadalom egészben véve földhöz van kötve s csak az a szabad vagy vendég költözködik szabadon, a kinek nincs már otthon földje vagy jobb földet keres. A ki nagyobb büntényt követett el, mint a mekkorának törvényes birságát, vérdíját vagy kárát vagyona megbirta, azt eladták. Akkor a szolgaság volt a fizetésképtelenség büntetése s másrészt pótolta a modern élethosszig való fegyházat. Ma az ily apának szégyene többnyire nemzedékeken át megbélyegzi ártatlan ivadékait, akkor pedig az a méltatlanság sújtotta őket, hogy a szolgaságban születtek szintén szolgák lettek. De az akkori fegyencnek, fogolynak meg volt az az előnye a mai fölött, hogy mint középkori szolga boldog házas életet is élhetett s megvolt az a reménye, hogy hű szolgálatáért vagy ura lelke üdvösségére a keresztény társadalomban könnyen fölszabadulhat és szabadabban használhatja majd ő vagy ivadéka a korábbi szolgatelket. E telek nélkül még fölszabadulni sem igen kívánkozhatott s nem is volt szokás a fölszabadítottat föld, ház és marha nélkül hagyni.

Az emberi munka után legbecsesebb ingóvagyon a ló, melyet a falusi pap is nem munkára, hanem lovaglásra kapott. Gyors utazás, vadászás, hadjárat lóháton ment végbe, nagy volt tehát a szükséglet;

¹ St. II. 50. ² St. II. 23. Lad. III. 2, 29.

azért a jó erős hadiló (*equus exercitualis*) tizenöt harmadfű tinó árával ért föl, a mi manap kb. 5000 koronát jelentene. A kiviteltegyrészt drágasága, másrészt a lólopás megakadályozása miatt királyi engedélyhez kötötték vagy kereken eltiltották s a tilalomszegőket, különösen a határőröket szigorúan büntették.¹ Munkára és húsfogyasztásra az ökröt használták föl inkább ló helyett.² A harmadfű tinó (*iuvenus, bos*) volt a nagy pénzegység, mintegy eleven tallér. Ebben szabják ki a birságok nagy részét. Értéke két helyen van pénzben szabatosan kifejezve. Az egyik szerint az, a ki a szökött szolgáját vagy bitang jószágát kereső embert bántja, akadályozza, «tíz pénzát érő tíz tinóval bünhődik.» A másik szerint a szándékos gyujtogató a kártérítésen felül negyven solidust érő tizenhat tinót fizet.³ Egy tinó rendes ára tehát egy pénza vagy harmadfél solidus s ebben hetven év alatt nem történt változás. Szent László a lopás miatt az ökör kivitelét is korlátozta, de Kálmán az állatkiviteli tilalom alól épen az ökröket vagy bikákat (*boves masculos*) vette ki.⁴

Vannak még említve vadászkutyák, juhok, sertéshús⁵ és aprómarhák (*minutae bestiae*).⁶ Mikor a

¹ Lad. II. 15—18. Col. I. 76. ² St. II. 7. Lad. I. 12.

³ Lad. III. 29. St. II. 30. Corp. Jur.-ban hibásan LX, az Admonti- és Ilosvai-cod.-ben helyesen XL. Ha 16 tinó = 16 pensa = 16×30 dénár = 60 solidus volna, akkor 16 dénár lenne = 2 solidus, vagyis 8 dénár = 1 solidus (schilling). Am ilyen nem volt szokásos, hanem igen is használták a 12 dénáros solidust. S épen ezt adja a másik két szöveg egyenlete: ha 16 tinó = 16×30 dénár = 40 solidus, akkor 16×3 dénár = 4 solidus, 4×3 dénár = 12 dénár = 1 solidus.

⁴ Lad. II. 15, 17. Col. I. 77.

⁵ Lad. I. 12. III. 13. Col. I. 49. ⁶ St. II. 34.

lopás bűnének kiirtására meghozzák a szigorú törvényeket, az értékek két csoportját állapítják meg. Kis értékek a lúd, tyúk, gyümölcs s más hasonlók. A nagy értékek kezdő határa a törvényhozás enyhültével mindinkább emelkedik: először hat dénárra, majd tíz, végre húsz dénárra szabják a lúdnál, tyúknál, stb. effélénél nagyobb értékeket, a négylábú állatokat, ruházatokat stb.¹

Iparcikkek: a diákok és szerzetesek másolta könyvek, a templomi kelyhek, ruhák, a püspöki mitra, szandálok, keztyűk, kápolnai csengetyűk vagy kis harangok (nola), a diák- és szerzetesruhák, ú. m. habitus, prémes és nyári tunika, keztyű, köpönyeg, csuklyás palást vagy kápa, alsó ing vagy kámzsa, csizma, saru és cipő, a melyeken világias jellegű a tunika hasított volta, a sárga, piros, zöld vagy tarka szín, a himzés vagy selyem-diszítés, végre a fölöslegesen sok gomb vagy kapocs, a melyek a nyakon alul már csak a fényüzésnek szolgálnak.² A világi ruha fényüzése nincs korlátozva, azért nincs is részletezve; de a papi ruha világiasságából következtethetjük, hogy a gazdagok ruhája élénk színekben tarkállott és himes, selymes volt. Térdig vagy térden alul érő tunikák a világiaknál nem lehettek divatosak, mert nem alkalmasak a lovaglásra, hiszen még a lovagló szerzetesek is kénytelenek voltak vagy elől-hátul fölhasítani, fölgombolni bokáig érő tunikájukat, habitusukat, vagy pedig rövid tunikát ölteni, a mi miatt szintén szemrehányást tettek a clunyiaknak. A későbbi hosszú kún köntöst bizonyára csak felhúzza vagy

¹ Lad. II. 13. Lad. III. 8. II. 14. Col. I. 54.

² St. II. 34. Lad. I. 7. Syn. I. 36, 40, 62. Col. I. 70.

magasan fölgombolva hordhatták a lóháton. Az a bokáig érő fehér himes tunika, a melyet első királyaink koronázáskor s ritka ünnepélyes alkalmakor magukra öltöttek, tulajdonképen egyházi ruha volt (alba), a melyet diszes övvel kötöttek át; föléje vették a dalmatikát s erre a koronázó palástot, mely nem egyéb, mint elől fölmetszett, de eredetileg csak a nyaknál nyitott mise-kazula; végül föltették a koronát,¹ miként püspöknek a süveget (cuphia) és Szent László korától kezdve a római kiváltságos mitrát. Hosszú tunikát azonban királyaink sem hordtak gyakran, még kevésbé hordtak más világi urak, kiket ilyen egyházas öltözet az első századokban egyáltalán nem illetett meg. Ha volt hosszú, alul bő ruhájuk, az csak nyitott, fölgombolható lehetett vagy olyan, mely a két lábszárt külön körülfogta, mert csak ily ruhában lehetett jól, férfiasan lovagolni.² Ismételten említve van a kard s egyszer a páncél,

¹ De nem azt a körül-felül abroncsos sapkát, a melyet képzőművészetünk újabban annyira fölkarolt, mint a mai koronából rekonstruált Szent István-féle koronát. Szent István koronája csak nyílt korona lehetett (stephanus, diadéma), nem pedig zárt császári korona (stemma), melynek felső záró íve a földkerekség uralmát jelképezte. A Megváltónak később barbármódon átlukasztott nagyobb zománcos képe az apostoloknak falszerűen sorakozó tizenkét kisebb zománcképével, ráfűzve a drágaköves és gyöngyös homlok-szalagra, minden felső abroncs nélkül, legfeljebb a nagy homlokképre illesztett kereszttel diszítve: ez az igazi Szent István-féle korona. V. ö. Czobor—Radisics: A magy. koronázási jelvények. Budapest. Kiad. a Műbarátok Köre. 1896. 3—5. l. Rekonstruált jó képe Karácsonyi «Sz. Istv. kir. élete» c. műve elején. Budapest. Kiad. a Szent-István-Társulat. 1904.

² V. ö. Nemes—Nagy: A magy. viseletek története. Budapest. Franklin-Társ. kiad. 1900.

mellyel a lovas vitéz tartása évi 40 pénza helyett 100 pénzára emelkedik, tehát másfélszer drágább.¹ Végre említve vannak még az ismét férjhez menő özvegy ruhái, a melyeket az árvák vagyonából kaphat, továbbá a vasárnap dolgozó ember ruhái, a melyeket marhabőrrel válthat meg ép úgy, mint szerzőségeit, s a kenyér és gyertya, a melyeket vasárnap- és ünnepen a hivek fölajánlanak az istentisztelet számára vagy ajándéknak az értük miséző papnak.²

A kereskedést kifelé főképen vendégek, benn az országban olaszok, izmaeliták és zsidók üzték. Diákoknak tilos volt borméréssel és uzsoráskodással, pénzkölcsönzéssel foglalkozni.³ Zsidóktól keresztény nem vehetett húst és zsidók egyáltalán nem vehettek, nem adhattak el s nem tarthattak keresztény szolgát vagy szolgálót.⁴ De szolgáló lett az adós is, ki nem tudott vagy nem akart fizetni.⁵ A zsidóknak tehát vigyázniok kellett a pénzkölcsönzéssel, a

¹ St. II. 46—48. Lad. II. 8. Col. I. praefat. és 49.

² St. II. 24, 7. Lad. I. 26, 11. Úgy a király ispánjainak, mint az egyházi és világi földesuraknak voltak nemcsak lovas szabadosaik (equites, ministri) és őstermelő szolgálók (servi, viniferos, piscatores, agasones, bubulci, subulci, pastores ovium, apinari), hanem *iparos* szolgálók is (molendinarii, coquinarii v. coci, pistores, cerdone v. pelliparii, lotores, sutores, tornatores, dolatores, fabri, aurifices, artifices), a kik őrléssel, ruhakészítéssel, fafaragással, fém- vagy kőművességgel rótták le fő kötelességüket földesuruk iránt s ennnyiben legközelebb állottak a szabadosokhoz. Nem is szokták őket szolgálknak nevezni, habár eredetileg kétségkívül azok voltak. A tárgyal-tuk törvények egyáltalán nem említik őket. Nevüket és számarányukat 1055. és 1087. táján l. «A tihanyi apátság krit. oklevelei» c. akad. értek. 36. l. (XXI. köt. 218. l.). «Egyh. földesúr és szolgáló a középkorban.» 17. l.

³ Syn. I. 58. ⁴ Syn. I. 60. ⁵ Syn. I. 52.

melyet leginkább ők üztek, de üztek a keresztények is.

Ezen üzlet formaszerű szabályozása végett Kálmán király elrendelte, hogy ha a keresztény ember zsidónak, vagy zsidó keresztény embernek két-három szolga árát kölcsön akarja adni, akkor a hitelező kezességét, zálogot (vadimonium) kapjon a kölcsönvevőtől és keresztény meg zsidó tanukat vegyenek maguk mellé, hogy tagadás esetén a zálog és mindkét fél tanui igazolják a kölcsönt. Ha pedig a kölcsön meghaladja három ember árát, akkor a zálogon s a tanukon felül levelet is kell adni, a melybe beleírják a pénz mennyiségét és a tanuk nevét s a melyet pecsételjenek meg a hitelező és kölcsönvevő pecsétjével az igazság bizonyítására.¹ A diák-igazolványok, püspöki ajánló és kísérő levelek, meg a vám-cédulák mellett² az ily nagyobb adósságokról szóló levelek dolgában teszi a törvény legelőször kötelezővé az írásbeliséget. Ugyanezt kiterjeszti a keresztény és zsidó közt történt adás-vevésre is. Ezen üzlet szintén csak alkalmas keresztény és zsidó tanuk előtt mehet végbe, kiknek nevét a megvett jószág nevével együtt bele kell írni levélbe s ezt mind a vevő, mind az eladó pecsétjével jelöljék meg. A pecséten itt természetesen csak valamilyen viaszba nyomott jegy értendő, nem pedig rendesen vésett pecsét, a milyent századokkal később jómódú nemesek sem mindnyájan szereztek.³ Kálmán intézke-

¹ Col. II. 2. (TC. 2, 3.).

² Syn. I. 19—21. Lad. I. 17. Col. I. 3, 82.

³ Pl. ispánok, földbirtokosok mondják magukról: quia omnes propria sigilla non habemus. 1236. körül. Id. pannohn. rendtört. I. 748. 1.

désének a célja a lopás és orgazdaság korlátozása. A vevő tartsa magánál a levelet, hogy az esetre, ha valaki lopott jószágnak mondaná azt, a mit vett, az eladót és tanukat előállíthassa s maga igazolva legyen, sőt az eladó előállítása nélkül is pusztán az írás fölmutatásával és a belejegyzett tanuk esküjével tisztázhatja magát. Négyszeresen fizeti meg a lopott jószágot büntetésből az, a ki csak zsidó tanukat tud előállítani, noha ezeknek a saját törvényük szerint tett esküje tisztázza őt a lopás vagy orgazdaság bűne alól. A ki pedig sem a fölismert idegen jószág (eladó) urát, sem a vételéről szóló levelet nem tudja megmutatni, hazai szokás szerint ítéltessek meg és a lopás váltságát tizenkétszeresen fizesse le.¹

Vásár- és ünnepnapon nem szabad vásárt állítani (*mercatum constituere*) s templommulasztással vásárt látogatni. A ki vásárt (sátort) állított, rontsa le.² Senki se merjen vásáron (*piacon*) kívül venni vagy eladni, mert különben, ha a vett jószág lopottnak bizonyul, vesszenek el mind: a vevő, eladó és tanuk; ha pedig a saját jogos tulajdonát adja el valaki vásáron kívül, veszítse el az illető dolgot a vevő, árát az eladó s ugyanannyit fizessenek a tanuk. Vásáron csak a bíró, vámszedő és tanuk előtt történjék az adás-vételi szerződés. A ki ily módon olyasmit vett, a mi lopott jószágnak bizonyul, a bíró és vámszedő igazolásával tisztázódik az orgazdaság gyanúja alól, a tanuk pedig kötelesek előállítani az eladót.³ A ki városról-városra menve vesz vagy elád valamit s ez aztán lopott jószágnak bizonyul, az eladó és a bűnös-

¹ Col. II. 3. (TC. 4—7.).

² Lad. I. 15, 16. Syn. I. 44. Col. II. 13.

³ Lad. II. 7.

nek talált tanuk tolvajok módjára bünhődnek, t. i. szolgáluk adatnak el.¹ A városok vásárján, vásárterén mutogatták állandóan a jókszedőktől összegyűjtött szolgálukat és bitang jókat.²

A határőrvidéken szintén jelentékeny kereskedelmet bonyolítottak le, a melyet az orgazdaság és drágaság miatt királyi engedélyhez kötöttek vagy kiviteli tilalommal akadályoztak s a határőrök kötelesek voltak szigorúan ellenőrizni. Kereskedő a határon csak a maga utazásához szükséges lovat és a szántásához alkalmas ökröket vehette meg, a lóeladáshoz pedig külön királyi engedélyre s a saját ispánjának igazolványára volt szüksége. Könnyebben megengedték az ökrökivitel.³ Az országból kimenők tartoztak pecsétetes vámcédulát kérni a határon levő királyi és ispáni vámszedőktől.⁴ A pénzkivitel nemcsak büntetésből, hanem nemzetgazdasági okból is iparkodtak meggátolni.⁵

A nagykereskedők vagyis azok, kik csak azért foglalkoznak adás-vevéssel, hogy meggazdagodjanak, a korábbi vámok kétszeresét fizetik, míg a szegények, vagyis a kiskereskedők, kik a kereskedésből élnek, csupán a szokott vámokkal tartoznak. A kik a saját házi dolgaikból adnak el valamit vásáron, azok t. i. a termelők Szent István törvénye szerint adják meg a vámot.⁶ A vásár- és határvámok $\frac{2}{3}$ része a királyé lett, egyharmada pedig az illető vár- vagy határispáné, miután a megyés püspök is megkapta az ő megyéjében szedett vámok tizedét.⁷ Hogy a

¹ Lad. III. 11. ² Lad. III. 14, 20. ³ Lad. II. 15—18.

Col. I. 76. 77. ⁴ Col. I. 82. ⁵ Lad. I. 31.

⁶ Col. I. 33, 34. Szent István vámtörvényét nem ismerjük.

⁷ Col. I. 25: de tributis et vectigalibus, 33, 34: in foro

vám az árúknak hányadrészét tette, nem tudjuk, de talán következtethetjük a határvám későbbi nevéből, a tricesima-ból. A határvám az igazi nagykereskedők vámja, mert kiskereskedő a külfölddel már a forgalom nehézségei miatt sem állhatott egyenes összeköttetésben. Ha a nagykereskedők vámja az árúk harmincadrésze (3·3%), akkor Kálmán törvénye szerint a kiskereskedők árúik hatvanadrészét (1·6%) fizették¹ s a termelők vásárvámja bizonyára még kisebb volt.

VIII. A *biráskodás szervei és módjai*. A király és kuriája meg nádora s a hercegi ispán, valamint az egyházmegyei zsinatok, püspökök és espereseik, továbbá a megyeispánok biráskodásáról szóló adatokat amaz állások ismertetésénél már előadtuk. Említettük a karkas birónak szolgáló szerepét is.

Népitélet csak egyszer fordul elő, azon esetben, ha egyik ispán a másik ispánnal viszálykodik; de ilyenkor nem csupán az alperes ispán népe, hanem a szomszéd ispán vagy az egyházmegyei zsinat is

tributum, 78: de tributo, 82: pro teloniis (TC-ben nincs meg). E kifejezések mind vámot jelentenek s ebben különbség van a külföldi, németországi és a magyar fölfogás közt. A németországi oklevelekben tributum = adó, pl. a szabadok dénáradója, a vectigal v. theloneum = vám. V. ö. Mon. Germ. Hist. Dipl. reg. et imp. Germ. tom. II. III. tárgymutató.

¹ Ezzel összhangban van az a tény, hogy Németországban akkor 120 dénár értékre 2 dénárnyi vagyis épen hatvanadrésznyi vásárvámot számítottak. V. ö. Inama—Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte. II. (10. bis 12. Jahrhundert). Leipzig. 1891. 378. l. A harmincadnak csak kevéssel csekélyebb előde a római negyvened (quadragesima, 2·5%). Kuzsinszky: Pannonia és Dacia, a Szilágyi szerkesztette «Magy. nemz. tört.» I. köt. CXLVIII. l.

biráskodhatott s a választásnak ez a szabadsága az alperesre nézve kedvező volt.¹ Ugyancsak egy esetben szabad folyást engednek a magánboszú ítéletének, t. i. a megrontóval szemben annak, ki magát megrontottnak, az igézés folytán károsultnak, sérültnek hitte; s ha ő meghalt vagy eszét veszette, akkor rokonainak szolgáltatták ki a megrontót, hogy tetszésük szerint ítéljenek fölötte.²

Mindkét eset csak nagyon kivételesen fordulhatott elő. A leggyakoribb perek rendes birái a megyei birák (iudices megalis), világi emberek, kik a király megbízásából gyakorolták hivatásukat az ő megyéjében s hatáskörük ugyanaz volt, mint megszűnésük után a nemesi megyék szolgabiráié. Mikor a király megjelent valamelyik városának megyéjében, határában, két megyei bíró csatlakozott hozzá, hogy a nép viszályaiban ítéljenek. Fölöttük pedig, ha a nép zúgolódása nagy arányokat öltött, a nádorispán ítelt.³ A birák kötelesek voltak a törvény szerint ítélni és támogatni a püspököt hiveinek kormányzásában s az özvegyek, árvák óalmazásában.⁴ Minden bíró csak a maga megyéjében (in parochia sua), a maga hatósági területén (járásában) ítélkezhetett s nem avatkozhatott egyik bíró a másiknak joghatóságába (extra suam iurisdictionem). A tolvajt is pl. ahhoz a bíróhoz kellett vinni, a kinek területén, határában (in cuius termino) elfogták. De nemcsak ítélkezett a bíró, hanem mint hiteles személy, tanúságot is tett az előtte s a vámos és más tanuk előtt történt vételről,⁵ úgyhogy a vevő ezáltal megszabadult az orgazdaság vádjától.

¹ Col. I. 13. ² St. II. 32. ³ Col. I. 37.

⁴ St. I. 5. II. 2. ⁵ Lad. III. 16, 19. II. 7.

A bíró mindenkire ráküldhette idéző pecsétjét, tehát mindenkin ítélkezhetett, a ki az ő területén lakott, kivéve a papokat, diákokat és ispánokat.¹ Ha diáknak volt panasza világi ellen, az utóbbit a világi bíró idézte meg, viszont az alperes diákra a püspök vagy esperes küldte ki pecsétjét s az ily vegyes felek perében az egyházi és világi bíró együtt ítelt. Együtt ítelt az esperes és a világi bíró az egyszerű gyilkosság esetén is.² Diák fölött a világi bíró csak akkor ítélhetett, ha a püspök degradálta, kivetköztette a diákot, pl. nagyobb lopás miatt.³ A boszorkányt két ízben csupán papja igyekezett tanítással és bőjtöléssel, meg a keresztalakú bélyeggel a jó léleknek megnyerni; harmadszorra azonban át kellett adni a világi bírónak.⁴ A király vagy herceg nagyobb ministerei, tisztjei és káplánjai fölött, kiknek személyéhez nem volna méltó — úgymond a törvény — hogy alsóbb bíró elé álljanak, az egyházmegyei zsinat ítéljen. Ha ily nagyobb ministerek egymással vagy még nagyobbakkal pereskednek és restelnek a bíró elé menni, akkor a megyeispán ítéljen pereikben birájukkal együtt, míg a kisebb ministerek az illető bíró előtt pereljenek.⁵

A pecsétküldést megelőzte a följelentés vagy vádolás, hacsak a bűnöst mindjárt fogva nem vitték a bíró elé. A vádlónak meg kellett gondolnia, hogy hamis vád esetén rendesen olyan büntetést mérnek rá, a milyen sújtotta volna a vádlottat, ha a vád igaznak bizonyul.⁶ A király és országa ellen összeesküvő s a gazdájának vagy ispánjának gyilkosa hiába menekült templomba; ellenben menedéket

¹ Lad. III. 25. Col. I. 14. ² Col. I. 6. (TC. cum iudice) 50.

³ Lad. II. 13. ⁴ St. II. 31. ⁵ Col. I. 9, 11, 12. ⁶ Syn. I. 51.

talált pl. a halállal vagy külföldi szolgálattal fenyegetett tolvaj, ha templomba, királyi udvarba vagy püspökhöz futhatott üldözői elől.¹ Máskülönbén senkit sem volt szabad megakadályozni abban, hogy a tolvajt megkötözze és a bíró elé vigye. A ki megakadályozta 55 pénzát fizetett ép úgy, mint a ki igazságtalanul kötözött meg valakit tolvaj gyanánt.² Sőt a még bizonytalan tolvaj és elveszett állatok nyomozásában sem volt szabad senkit gátolni. A nyomozó alkalmas tanukat vett maga mellé s abba a faluba, a hova a nyomok vezettek, előre küldte követét, hogy a falubeliek ki ne hajsák barmaikat és meg ne zavarják a nyomokat, mert különben meg kelle fizetniök az elveszett jószágot. Ha pedig már a követ megjelenése előtt kihajtották barmaikat, akkor a nyomozók tetszés szerint átvizsgálhatták az egyes házakat. Az akadályozók a föntebbi módon bűnhődtek, még ha a vitézek akadékoskodtak is ispánjuk ösztönzésére, a mely esetben ez utóbbi fizette a büntetést, s azonfelül istenitélettel kellett magukat tisztáznok a lopásban való részesség gyanúja alól.³ Ha maguk a rokonok jelentették föl és szolgáltatták át a tolvajt, ezzel enyhébbé tették büntetését.⁴ A vár- és határőrök kötelesek voltak megmutatni a tolvajokat, valamint azon falvak lakói is, a melyek gyanusak voltak.⁵ De ha akkor veszett el ló a faluban, mikor a király tartózkodott ottan, természetesen nagy kísérettel, akkor nem tették a falut felelőssé, hanem csak azokat, a kiket a büntett helye körül megkötöztek.⁶

¹ St. II. 51-nek első és az 50-nek utolsó mondata. Lad. II. 1, 2, 12. III. 4. ² Lad. II. 3. Col. I. 52, 53, 55. szerint annyi vagyont veszítsen, mint a mennyije az ártatlanul megkötözöttnek van.

³ Lad. II. 5. ⁴ Lad. II. 9. ⁵ Lad. III. 1. II. 4. ⁶ Col. I. 72.

Ily módon a bűnösök és gyanúsak mintegy vizsgálati fogságba kerültek magános embereknél vagy a hatóságnál. A hatóság vetette vizsgálati fogságba, nevezetesen a határispán küldte tömlöcbe (in carcerem) pl. azt, ki a király engedelmé nélkül lovat vitt eladás végett a határszélre.¹

A ki tolvajt fogott, három napig magánál tarthatta s a negyedik napon köteles volt a biró elé állítani,² kivéve, ha azt állította, hogy a lopás többi részeseit, tudóit is megtalálja, mert akkor hat hétig tarthatta magánál a tolvajt. De ha nem találta meg a keresetteket, királyi ítélet sújtotta; az pedig, a ki három napnál tovább tartotta magánál a megkötözöttet, e miatt az illetőnek rokonaitól vagy gazdájától följelentve, maga is a biró elé került és a tíz pénzát fizetett az igazságtalan letartóztatásért és hat pénzát az időn túl való visszatartásért, a mely esetben a biró karhatalommal vette el letartóztatójától az állítólagos tolvajt.³ Ha a tolvaj (isten)ítélettel kész volt igazolni ártatlanságát s ez bebizonyult, akkor a makkacs letartóztatót eladták külföldre és ára vagyonával együtt a királyé lett.⁴ A király hadjárata idején fogott tolvajt letartóztatója a király és előkelők hazatérte után számított negyedik napon volt köteles átadni a birónak, máskülönben hat pénzát fizetett. A ki nemesi kuriában lopott, azt először a kuria urának vagy poroszlójának kellett hirül adni s ha egyik sem volt otthon, várni tíz napig, a tizen-

¹ Lad. II. 16. ² Lad. III. 9. Col. I. 51.

³ V. ö. Lad. II. 3. III. 9. amabban még 55 péna az igazságtalan letartóztatás büntetése, emebben 10 péna; az időn túl való letartóztatás büntetése a 6 péna, ép úgy, mint alább a Lad. III. 10.-ben. ⁴ Lad. III. 9.

egyedik napon át kellett szolgáltatni a tolvajt a bírónak. A tolvajjal való kiegyezést 55 pénza büntetés terhe alatt tiltották.¹

Hogy e monarchia népe a szolgák és szolgálók vádaskodásától ment maradjon, Szent István királyi tanácsa megtiltotta, hogy semmiféle bűnügyben se fogadják el szolgáló-személynek a vádját vagy tanúságát ura vagy asszonya ellen. A tolvaj udvarnok szabad ember módjára ítéltessék el, de ne tanúskodhassék a szabadok közt. A királyi jószág vagy város élére állított szolgáló tanúsága az ispánoké közé számítandó. Ha csak egy (szolga)család van ott, a honnan az úr poroszlója tolvajt visz a bíró elé, egy (szolga) menjen a tolvajjal (tanunak), de ha ez nem akar menni, azért a bíró ne féljen ítéletet mondani. Ha pedig ott nincs család, akkor az úrnak közelebbi birtokára vezettesse a bíró a megkötözöttet.² A ki másnak szökött szolgálóját magához fogadta s erről aztán kiderül, hogy lopást vagy más bűntényt követett el, az ellen e latornak esetleges vádját meg kell hallgatni.³

A feleséggyilkos ügyében, ki felesége házasságtörésével okolta meg tettét, ki kell kérdezni a szomszédokat, vajjon nem mutatkozott-e a férjnél gyűlölet és megvetés neje iránt s vajjon támadt-e korábban gyanú a felől, hogy az asszony paráználkodott.⁴ A ki korcsmában ivott, az nem lehetett tanú. Talán nevelő szándékból s az istenkisértés lehető megszorítása, az ítélettel járó odium elhárítása végett történt, hogy a püspökök diáknak nem engedték meg az esküvésnél

¹ Lad. III. 10–12, 18. ² St. II. 19, 50, 55. Col. I. 51.

³ Lad. III. 21. ⁴ Lad. I. 13.

vagy (isten)ítéletnél való tanúskodást.¹ A tanú igazmondásának biztosítója az, hogy tisztességes, családos keresztény legyen, gyónják meg előbb a papoknak és legyen földje, fekvő birtoka, a mellyel hamissága esetén bűnét megválthassa. A hamis tanú többé ne tanúskodhassék. A ki ellen hamis tanúskodás gyanúja támadt, ha t. i. több faluból tanúskodtak a mellett, hogy tanúskodása viszálykodásból, gyűlöletből fakadt, az olyan tanút vas-ítéletnek kellett alávetni. Ha tiszta maradt, vagyis a tüzes vas nem pörkölte meg kezét, akkor a gyanúsító tíz pénzát fizetett; ha pedig bűnösnek bizonyult, vagyona megmaradt ugyan, de arcára vassal keresztjelet sütöttek s az ilyennek tanúságát többé nem fogadták el.²

Az igazság megállapításának fő s majdnem egyetlen kritériuma Szent László és Kálmán korában az egyszerűen «iudicium»-nak nevezett istenítélet, mely forró vízzel is történt, de még inkább tüzes vassal (vel aqua, vel ferro iudicium factum).³ Szent István törvényeiben ez istenítéletnek még semmi nyomát sem találjuk, hanem csak tanúkkal való bizonyítást, a tanúk kellékeit látjuk megállapítva. Ellenben a későbbi két törvényhozó idejében, ha egész falvak és több falu lakói vádolnak vagy tanúskodnak is, a döntő bizonyágot istenítélet nyújtja.⁴ Csak egy he-

¹ Syn. I. 58, 59.

² St. II. 3. Col. I. 26, 27, 83. Az első és utolsó közt van némi ellenmondás: amaz szerint a földbirtok (aratrium, possessio) legyen váltsága a hamis tanúságnak, emez szerint pedig vagyona (res) maradjon meg. Albrík tehát többféle törvényhozást kompilált együvé.

³ Lad. I. 28. Syn. I. 45. iudicium ferri. Col. I. 22. iudicium ferri et aquae. I. 83. ferreo probetur iudicio.

⁴ Lad. II. 4. III. 1. Col. I. 83, 84.

lyen olvassuk, hogy az igazságtalannak mondott bíró mentheti magát két alkalmas tanúval, noha akkor is kerülhet sor istenitéletre.¹ A vételről szóló levél két pecsétje dacára sem szolgálhat igazi bizonyítékul, mert csak arra való, hogy megőrizze emlékezet helyett a vételár nagyságát és különösen a tanúk nevét, a kik aztán esküvel tisztázhatják a vevőt az orgazdaság gyanúja alól.² Ugyancsak egy esetben van említve, hogy az ispán vagy közember esküvel tisztázhatja magát a lopásban való részesség gyanúja alól.³ A megkötözött tolvaj három napon kezének száritása és égetése nélkül legyen letartóztatva s úgy vitessék negyedik napon a bíró elé. Ez tehát az esetleges bűnyom eltüntetését tiltja, vagy azt, hogy száritás, égetés ne tehesse érzéketlenné a tenyér bőrét a tüzes vas iránt.⁴ A tolvajnál talált bűnjel vagy több tanútól igazolt azon tény, hogy a tolvaj a lopásból valamit visszaadott, szintén csak egy izben fordul elő bizonyíték gyanánt.⁵

A bizonyítások túlnyomó nagy többségében nyilván fölismerhető az istenitélet. Valahányszor — úgy mond a törvény — vízzel vagy vassal ítélet történik, legyen ott jelen esküvel igazolt alkalmas három tanú, kik bizonyítják az ártatlanságot vagy bűnösséget, i. i. azt, hogy megforrázta-e, megpörkölte-e magát az illető vagy sem. Ilyen ítéletnél nem lehetett tanú a diák, de a templom papja annyiban közreműködött, hogy adott az ítélethez forróvizet vagy tüzesvasat s azért egy, ezért két pénzányi díjat kapott.⁶ A nyomozó törvény továbbá azt rendelte, hogy

¹ Lad. II. 6. ² Col. II. 3. ³ Lad. III. 21. ⁴ Col. I. 51.

⁵ Col. I. 84. ⁶ Lad. I. 28. Syn. I. 59.

a kit az egész falu tolvajnak kiáltott ki, azt próbálják meg ítélettel. Ha tisztának mutatkozott, vagyis kezén nem támadt seb, a falu csupán a papnak fizessen egy pénzát (TC. szerint ötvenet s talán ez a helyes, mert hiszen a vaspróba rendes illetéke büntetés nélkül is több egy pénzánál); ha pedig az ítélet bűnösnek mutatta az illetőt, akkor ennek egész vagyona legyen a királyé, kivéve negyedrészt, melyet a falusiak kapjanak meg. Ha csupán egyes személyek nyilvánítanak valakit tolvajnak, azok egy pénzát kapjanak. Ha a falu egy része vádolja a tolvajt, a másik része pedig védi, a védelem ne fogadtassék el, hanem történjék meg az (isten)ítélet s ha az illető bűnösnek bizonyul, vagyonának negyedrésztét csupán vádlói kapják meg, védői ne részesedjenek belőle.¹ A kit az örök tolvajnak nyilvánítanak, az, ha akarja, a maga igazolására vihesse az ítéletet (a tüzes vasat). Ha sokat neveztek meg az örök tolvajokul, ezek osztassanak tizedekbe s közülük egy hordja kilenc társa helyett az ítéletet, úgyhogy sértetlensége esetén a többi kilenc is igazolva legyen; ha megsérül, akkor kilenc társa is vigye az ítéletet, mindegyik önmagáért s a ki a kilenc helyett vitte, önmagáért újra vigye. A mely falut az előkelők és nép vallomása lopásról hirhedtnek mond, azon falu lakói adják ki maguk közül a tolvajokat, kik aztán védhessék magukat ítélettel. De a falu többi lakóját is vessék alá az ítéletnek tizedenként úgy, mint föntebb az örök vádlottjainál meg van szabva.² Világosan vasitélet hordásáról van szó akkor is, ha valaki az ország szélén magyar lovat vásárolt, a mi

¹ Lad. II. 4. ² Lad. III. 1.

tilos volt és gyanús.¹ Vasitélettel igazolja magát az, kit a falvakból többen hamis tanúsággal vádolnak.² Az ige itt «probetur». Ugyanígy «próbáltassanak meg itélettel» azok, kik elveszett jószágaik keresésében valakit gátoltak, vagy a kik templomba menekülve magukat ártatlanoknak hirdetik, csakhogy ez esetben elvesztik a menedékjogot.³ «Tisztázza magát itélettel» (expurget se iudicio, in iudicio purgentur), a ki másnak szolgáját, szabadosát vagy jószágát magánál tartotta, s a rosszhirű külföldi pap vagy diakonus, ki ajánlólevelet nem tud fölmutatni.⁴ «Iudicio discutantur», itélettel vizsgáltsanak meg annak a tanúi, ki lopott jószágot adott el.⁵

A püspökök zsinata rendeli, hogy vasitélet a negyvennapos böjten is engedessék meg, mint a többi napokon, kivéve a vérontás esetét, s a ki a vasat megkapja, a kijelölt helyre tegye le.⁶ Kálmán korában már eltiltják a vas- és vizitéletet a közönséges egyházakban, csupán püspöki székhelyeken, nagyobb prépostságokban, úgyszintén Pozsonyban és Nyitrában engedik meg.⁷

A fölsorolt esetekből látni való, hogy a vizsgálatot és istenitéleteket megelőző letartóztatások, megkötözések szinte kizárólag csak a tolvajokkal estek

¹ Col. I. 67. ² Col. I. 83.

³ Lad. II. 5. III. 17. Ugyanezt jelenti a Col. I. 84-ben említett «excusandi potestas» teljesen hasonló esetben.

⁴ Lad. III. 2. Col. I. 3, 42. Az utolsó előtti esethez a Lad. I. 17-ben «hospes clericus... iudicio vel testimoniis discutatur.»

⁵ Lad. III. 11. Az istenitélet egyéb esetei: Lad. III. 9: si fur iudicium quaesierit, iudicioque dato inculpabilis fuerit; Col. I. 52—53: fur in iudicio salvus, I. 55: in iudicio iudicetur. ⁶ Syn. I. 45. ⁷ Col. I. 22.

meg s olyan tetten ért bűnösökkel vagy gyanus emberekkel, a kik kevésbé védekezhettek. A hatalmasokat és polgári pörökben érdekelt fel- és alpörösöket a bíró pecséttel s poroszlójával idéztette meg. Az idézés hatályosságáról Szent László törvénye gondoskodott. E szerint a ki a bíró pecsétjével nem törődve, a pörre nem jelent meg, először és másodszor 5—5 pénzát fizetett, harmadszorra elvesztette pörét s tartozásáért, ha t. i. vagyonából nem fődözhetette, megnyirva eladták.¹ Szent László uralkodása végén, 1092-ben enyhült a bíró előtt meg nem jelenő idézettnak büntetése, öt pénzáról leszállt 100 dénárra (centum nummos), a mely három pénzát és tíz dénárt foglalt magában.²

Az illetéktelen hamis birákat, kiket rajta kaptak, hogy titokban itélkeznek, bemutatták, tehát fogva vitték azon bíróhoz, a kinek területén találták s a bíró kétszeresen megfizettette velük a hamis ítéletben tárgyalt értéket és ráadásul még tíz pénzát.³

Az illetékes bíró is súlyos felelősséggel tartozott. A mely bíró harminc napon túl nyújtotta a pört, ezért meglakolt (megverték, vapuletur).⁴ Igazságtalan ítéletéért pecséttel a királyi kuriába idézték, vagy pecsét nélkül az egyházmegyei zsinat elé s ha kevélységből ezen meg nem jelent, vádlója (állása és vádjá) szerint itéljék meg.⁵ Mig az illetéktelen bíró bármely ítéletéért a pörbéli érték kétszeresével és

¹ Lad. III. 26.

² Lad. I. 42. A nummus és denarius egyértékűségét már föntebb láttuk. 95. l. Col. I. 79. Hogy pedig egy pénzában 30 dénárt számítottak, nyilván kitűnt a tinó és pensa, solidus értékeinek két egyenletéből. 101. l. St. II. 30. Lad. III. 29.

³ Lad. III. 23.

⁴ Lad. III. 24.

⁵ Col. I. 23. 10.

tíz pénzával bűnhődött, addig az illetékes bíró, ha ítélete igazságtalannak bizonyult, a pörbeli érték kétszeresén felül öt pénzát fizetett. A ki igazságtalanságról vádolta, de vádját igazolni nem tudta, öt pénzát tartozott fizetni.¹ Legsúlyosabb volt a bíró vagy vádlójának helyzete akkor, ha a vád arról szólt, hogy a bíró elnézően vagy igazságtalannul szigorúan hajtotta végre a tolvajokra kiszabott statariális törvényt. Ha a bíró a tolvaj szolgálja orrát nem vágta le vagy a tolvaj szabad embert nem akasztatta föl, mindenét elvesztette, kivéve fiait és leányait (az őket illető harmadrésnyi vagyonnal együtt), sőt maga a bíró is eladva szolgálóvá lett. Ha pedig ellenkezőleg igazságtalannul akasztatott föl szabad embert, 110 pénzát fizetett s vissza kellett adnia a fölakasztottnak egész vagyonát övéinek.² Ha a bíró két tanúval igazolta magát, vádlója, ki a zsínat elé (in concilium TC) vezette őt, 55 pénzát fizetett neki s ha vádlója istenítélet elé állította, hol a bíró igazságosnak bizonyult, akkor a vádló ugyanúgy veszett el (vagyonával és szabadságával), mint a hogy elveszett volna a bíró az ellenkező esetben. Ha gazdagabb volt a bírónál, ez nem menthette meg őt a szabadságvesztéstől, vagyis az eladástól.³

¹ Lad. III. 25.

² A 110 pénzát a bíró vagyona rendesen nem bírta fedezni s akkor őt magát is eladták. V. ö. Lad. II. 1: fur suspendatur et omnis facultas (TC. familia) eius depereat, II. 2: si servus fur et non possit commutari, nasus eius abscindatur.

³ Lad. II. 6. Senki se bizakodjék tehát abban, hogy a 110 pénza bírságot könnyebben lefizetheti, mint a bíró, kinek ez rendszerint szabadságába került volna. Az egyenlő igazság követelte, hogy a ki kockára tette a szegényebb bírónak

A bíró felelőssége az egyes ítéletektől számított egy évig tartott, azon túl elévült s nem lehetett a bírót igazságtalanság vádjával zaklatni.¹ A mely bírótól elvették hatalmát, az a még el nem intézte pörök utóda elé vitte és megbeszélte vele, hogy miképen szándékozott itélni s aztán megkapta a birság kilencedik részét ($\frac{1}{10}$), az új bíró pedig a tizediket.² Szent István törvénye a szándékos gyilkosság vérdíjából $\frac{1}{11}$ részt szánt a bírának (arbitris) és közbenjáróknak, békéltetőknek.³ Szent László lovagiasága bámulatatos enyhe törvényt szabott az otthon viaskodókra; e szerint a bíró ne indítson keresetet ilyenek ellen s csak akkor ítéljen ügyekben belátása szerint, ha fölkeresik őt. A mit aztán kiegyeztetve a bírónak adnak, abból $\frac{1}{8}$ legyen a bíróé és a többi a királyé.⁴ Kálmán törvénye az egyszerű gyilkosságokat az esperes és világi bíró elé utalta s illetékül mindegyiknek a birság $\frac{1}{10}$ részét szabta meg, amannak «a kilencediket», ennek «a tizedik részt»,⁵ a kettőnek együttvéve tehát a birság ötödét ép úgy, mint az előbbi király törvénye szerint a régi és új bíró intézte pörökben.

A bíró nemcsak a saját ítéletéért, hanem végrehajtó közegéért, poroszlójáért (pristaldus) is felelős

nemcsak vagyonát, hanem szabadságát is, az a saját szabadságát szintén kockáztatva lássa.

¹ Lad. III. 25.

² Lad. III. 22. Itt a «iudicium» jelentése nyilvánvalóan «birság», ép úgy, mint a további századok okleveleiben és törvénykezésében.

³ St. II. 16. a királyi fiscusnak $\frac{5}{11}$ -et, a vérboszúról lemondó rokonoknak ugyanannyit a 110 arany pénzányi vérdíjból.

⁴ Lad. III. 27. ⁵ Col. I. 50.

volt. Ha ez megbízatásában, «követségében» igazságtalanul járt el vagy valakinek kárt okozott, vele együtt a rosszat parancsoló bírót is elítélték s a kárt a bíró vagyonából térítették meg.¹ De viszont a poroszlót hathatós védelmébe vette a törvény, megbízójának tekintélye érdekében. Ha valaki a bíró poroszlóját megverte, akkor a város ispánjához küldtek (főljelentést) s ez (a rendelkezésére álló karhatalommal) háromannyit vitt el az ellenszegülőtől, mint a mennyit a bíró ítélete előbb kirótt reá. A poroszlónak azonban méltónak kellett lennie hatósági szerepére: ép oly megbízhatóságot követeltek tőle, mint a tanuktól, kik meggyóntak és földbirtokukkal is kezekedtek vallomásuk igazságáért.²

IX. *A büntetések nemei és fokai.* A vétségek rendszerét a föntebbi fejezetek eléggé föltüntetik s részletezésük nem jelentene kevesebbet, mint nagyjában való megisméttlését annak, a mit már az egyes fejezetek keretében elmondottunk. A főcsoportok: az állás és állapotbeli kötelességek sokféle elmulasztása, a velük viszonyban állók jogainak megsértése, továbbá az általános emberi kötelességek megszegése Istennel s az embertársak személyével, vagyonával szemben. Hogy időnként különösen mely vétségeket vett üldözőbe a társadalom, azt részint a büntetések nagysága világítja meg, részint az egyes törvényhozások összefoglaló jellemzéséből fogjuk látni.

Csak azt hangsúlyozzuk még, hogy az állásbeli kötelességek, vétségek és büntetések terhe alól még a király sincs teljesen kivéve. Az uralkodás tízparancsolata rendszeresen szemé elé tárja a királynak kö-

¹ Col. I. 30, 31.

² Col. I. 28, 29. v. ö. 26.

telességeit, a melyeknek fő jutalmazója és büntetője az Isten; s ha az alattvalóknak nincs is joguk ellenállni, összeesküdni a király és országa ellen, uralma ellen, de azért ennek a lehetőségét mind a tízparancsolat és főleg ez, mind a további törvényhozás korlátul állítja az önkényuralom elé. A püspökök, ispánok, bírák és más állásbeliek önkénykedésének, jogsértéseinek megtorlásáról pedig szigorú pozitív törvények gondoskodnak.

A büntetéseket nemük szerint csoportosítjuk és fokozatos sorrendben hasonlítjuk össze. A fő csoportok: az erkölcsi, társadalmi és állásbeli javaktól való megfosztás, nevezetesen kizárás, kiutasítás, száműzés, kiközösítés az országból, udvarból, faluból és templomból, fölfüggesztés, letétel, lefokozás, állásvesztés; továbbá a legkisebb birtokost is érhető vagyonvesztés a kártérítésekben, visszatérítésekben, pénzbüntetésekben és egyéb anyagi veszteségekben, pörvesztésben; végre bűnhődések a személyi, testi javakban bójtölés, bebörtönzés, kaloda, megkötözés, bélyegzés, verés, nyírás, testcsonkítás, rabszolgaság vagy kivégzés, fölakasztás által.

Távoznok kell az országból a rosszhirű diákoknak s a magyarok bójti szokásához alkalmazkodni nem akaró olaszoknak.¹ Eltávolítandók az udvarból, a király mellől rossz tanácsosai s az egyházi vagyon ellenségei.² Falujokból távozzanak a böszörménységbe visszaeső izmaeliták, templomépítés után a falunak fele, a minek ellentéte az, hogy a magyarság költözzék vissza elhagyott templomaihoz.³ A temp-

¹ Col. I. 3. Lad. I. 31. ² St. II. 1. ³ Lad. I. 9. Syn. I. 47. Col. II. 12.

lomból ki kell üzni az ott beszélgető módosabbakat.¹ A hivek közösségéből zárassanak ki a király elleni összeesküvés részesei, az Isten házának és vagyonának támadói s az iszákos nemesek; a kiközösítésben és saját hibájukból gyónás nélkül elhunytak pedig gyászistentisztelet és pap nélkül a templom udvarán, mint keresztény sírkerten kívül temettesenek el.²

Állását veszíti a csempésző határispán s általában a törvényszegő ispán és százados.³ A felfüggesztés, letétel és lefokozás, a diáki vagy szerzetesi rendből való kivetkőztetés eseteit láttuk a pazarló, rokongazdagító püspöknél, apátnál, a templomon kívül miséző, ünnepen vadászó, rosszhirű, iszákos, másodnős, ágyastartó, tolvaj, zsinatra meg nem jelenő papoknál, diákoknál s a kóborló szerzetesnél.⁴

Felényi kártérítés járt a gazdának olyan szolgáléért vagy szolgálóért, kinek halálát másnak a szolgálója okozta, vagy a kit bűnössége miatt el kellett adni.⁵ Egyszerű visszatérítést kapott a gazda azon szolgáljáért, kit szabad ember vagy másnak a szolgálója véletlenül megölt s a kit más jogtalanul fölszabadított.⁶ Az apát tartozott visszaadni a rokonainak gazdagítására adott monostori javakat, mindenki köteles volt visszaadni a lopott jószágot, a falu a benne elveszett lovat és marhát, a bíró az igazság-

¹ St. II. 18.

² St. II. 1, 51. Col. II. 6. Syn. I. 48; St. II. 11. Syn. I. 9, 10.

³ Lad. II. 17. III. 15. Col. I. 77.

⁴ Lad. II. 1, 12, 29. II. 13. Syn. I. 14, 38, 40, 47, 48, 53, 55, 57, 58, 64, 67. Col. I. 3, 67. II. 4, 9.

⁵ St. II. 26, 36. Lad. II. 11.

⁶ St. II. 13, 38. Syn. I. 65.

talánul elkobzott javakat és a poroszlója okozta igazságtalan kárt s a gyujtogató szintén teljes kárterítéssel tartozott, a mikhez lehetőleg még más, igazi büntetések is járultak.¹ Gyakran fordult elő a kétszeres visszatérítés, a melyben benn van az ilyen jószágnak egyszerű visszaadása s büntetésül ugyanannyi ráadás.² Háromszoros visszatérítéssel tartozott az ispán, a pap és a jókszedő, ki a reá bizott javak dolgában hűtlenséget tanúsított, valamint az, a ki a birság megtagadását a bíró poroszlójának megverésével tetézte.³ Négyszeresen vesztette el az árt, a ki ünnepen adott el valamit; s a lopott jószág négyszeresét vették meg azon, a ki csak zsidó tanúkkal tudta magát védeni az orgazdaság vádjá ellen.⁴ Kilenckészeresen fizette meg a tizedet, a ki ezt elrejtette vagy esküvel letagadta.⁵ Tizenkétszeres lerovásra kötelezte a törvény a tíz dénárnál csekélyebb érték tolvaját s azt, a ki a nála levő bitang jószágot vonakodott kiszolgáltatni a jókszedőnek.⁶

A pénzbüntetéseket egy-egy pénzát érő tinókban is kifejezték. Marhával váltja meg vétkét, a ki vasárnap lóháton vadász, marhával vagy lóval dolgozik s a ki pogány szertartásoknak hódol.⁷ Egy pénzát fizet az egyháznak az odamenekült tolvaj szolgálja gazdája vagy a károsult azért, hogy a szolgát az egyháztól megkapja s ugyanannyit fizet a pap annak, ki őt

¹ St. II. 30, 39. Lad. II. 5, 6, 12. III. 5. Syn. I. 38. Col. I. 31, 63.

² St. II. 44, 45. Lad. I. 41. II. 14. III. 2, 8, 21, 23, 25. Syn. I. 14. Col. I. 32. 79.

³ St. II. 42. Lad. I. 6. III. 20. Col. I. 28.

⁴ Col. II. 3, 13.

⁵ St. II. 52. Lad. I. 40.

⁶ Lad. II. 14. III. 13.

⁷ St. II. 7. Lad. I. 12, 22.

részegen találja.¹ Két pénzát fizet az egyháznak az, a kinek tanácsára a tolvaj szolga oda menekült. Három pénzával tartozik az esperes annak, a ki őt részegen látta. Három és egyharmad pénzát (száz dénárt) rótt le a fölperes, ha a bíró pecsétjét valakire ráküldette s maga nem jelent meg a tárgyaláson, a királyi pecsétnek ugyanígy meghiúsított kiküldéséért pedig öt pénzát.² Öt pénzával lakolt a bíró pecsétjével hiába idézett alperes két ízben, továbbá az igazságtalan bíró vagy bizonyítani nem tudó vádlója, úgyszintén az a közember, ki másnak szolgáját befogadta.³ Öt tinót adott vérdíjúl a közember, ki megölte feleségét, ki leányt rabolt feleségül, ki közembernek a házára tört. Öt tinóval váltotta meg a tolvaj szolga először orrát, másodsor füleit.⁴ Hat pénya a büntetése annak, ki a fogott tolvajt a hadjárat miatt vagy bíróilag meghosszabbított határidőn túl sem állítja bíró elé, hanem magánál tartja.⁵

Tíz tinót ad a feleséggyilkos vitéz, továbbá a ki a szökött vitézt vagy szolgát kereső követet megverte, úgyszintén a leányrabló vitéz, a vitéz házára és jószágára törő vitéz; s tíz arany pénzát fizet az ispánja ítéletét rágalmozó módon királyhoz fölebbező vitéz.⁶ Ez a középső vitézi, lovagi rangosztály alsó vérdíja. Ugyanannyit fizet a kalendák hűtlen tagja fogadalomszegő keze váltságául, a tolvajrejte-

¹ Lad. III. 5. Syn. I. 48. ² Lad. I. 42.

³ Lad. III. 26, 25, 21. Érdekes, hogy Kálmán törvénye már ép ellenkezőleg a gazdával fizettet egy (TC. szerint öt) pénzát annak, ki kóbor szolgáját elfogta.

⁴ St. II. 14, 25, 33, 39, 40. ⁵ Lad. III. 9. 10.

⁶ St. II. 14, 23, 25, 33, 43. Lad. III. 29.

gető paraszt község (*rustici in villa*) esküszegő nyelvért, az igazságtalan tolvajfogó, a hűtlen jókszedő, az álbiró, továbbá a ki a királyi követet lova kantárának megragadásával föltartóztatta,¹ a más földjének bitorlója s a ki a királytól ideiglenesen kapott kóbor szolgát nyiratlanul hagyja, úgyszintén a ki mást hamisan vádolt hamistanúsággal, s a mely falu templomától messzebb távozott.²

Tizenkét tinót ad vérdíjúl, ki véletlenül ölt, keze váltságáért az esküszegő közember s a más szolgáját fölszabadító szegény.³ Tizenhat tinót ad a teljes kártérítésen felül a gyujtogató és huszonöt pénzát az a tiszt (minister), ki másnak a szolgáját vagy bitang marháit befogadta.⁴

Ötven tinó a vérdíja a feleséggyilkos ispánnak, az esküszegő vagy más szolgáját fölszabadító gazdagnak s ötven pénzát fizet a falu azon templom papjának, a hol a tőle kikiáltott tolvaj istenitélettel ártatlannak bizonyult, valamint a csempész, ki vámigazolvány nélkül akart kimenni az országból.⁵

Ötvenöt pénzával lakolt, ki az Úr napján vásárt

¹ Lad. I. 14. III. 1, 9, 20, 23, 28. Col. I. 44.

² Col. I. 32, 41, 83. II. 12. (TC. 13).

³ St. II. 13, 15. és a 19. után hiányzó AC. I. 21.

⁴ St. II. 30. Lad. III. 21.

⁵ St. II. 14, 15; a 19. után hiányzó AC. I. 21. Col. I. 82. A Syn. I. 65. súlyosítja az AC. I. 21-et, mert a diákká tett s így fölszabadított szolgáért, szabadosért vagy várórért ennek váltságán felül fizettetett még 50 pénzát. A Col. I. 82-ben nem a Corp. Jur. I pénzája, hanem a Tur. cod. L pénzája a helyes, mert csempészetért amaz igen csekély bírság lett volna s mert a római számírásban ama két szám-
betű cseréje könnyen megesett. A Lad. II. 4-ben szintén I pénza került a Corp. Jur.-ba a TC. L pénzája helyett.

állított és nem akarja lerontani, s a ki egy kepe gabonát vagy szénát öt dénárnál olcsóbban vett vagy drágábban adott el a lovasoknak és utasoknak, vásárosoknak.¹ Ugyanannyit fizetett a törvényszegő vitéz és százados, ki tisztségét is elvesztette.² Ötvenöt pénza az ispánok rendes birsága: a nádorispáné illetéktelen ítélkezése miatt, a jókszedésben hűtlen ispáné s olyané, ki másnak a szolgáját vagy marháját befogadta és jogos keresésüket vitézeivel megakadályoztatta, valamint azon ispáné, ki papját templomon kívül misézésre kényszerítette, mikor nem utazott.³ Leginkább ispáni hatalmaskodásra s hozzá hasonló vétségre vonatkozik az az ötvenöt pénzányi birság is, a melyet az fizetett, ki a tolvaj megkötözését s az elveszett jószág keresését gátolta, valamint az a szabad, ki nemes vitézzel más nemes házára tört és ott verekedett, ki a királyi követet megverte s ki másnak a szolgáját vagy szabadosát királyi engedély nélkül magánál tartotta.⁴ Végre ötvenöt vagy ötven pénzát róttak arra, ki tolvajával kiegyezett s nem szolgáltatta át a birónak.⁵

Száz tinó a teljes vérdija annak az ispánnak, ki vitézeit küldte másnak a házára; száztíz arany pénzát fizetett a szándékos gyilkos és ugyanannyi tinóval válthatta csak meg ura azt a szolgát, ki szabad

¹ Lad. I. 16. Col. I. 44. ² Lad. III. 15.

³ Lad. III. 3, 20, 21. II. 5. I. 29.

⁴ Lad. II. 3, 5, 11. III. 28, 2. Col. I. 42.

⁵ Lad. III. 18-ban és a föntebbi 28-ban a Tur. cod. csupán ötven pénzát említ. Mivel a Lad. III.-nak többi pontjaiban is mindenütt ötvenöt pénza van s mivel iráshibául könnyebb föltételezni a kifelejtést, mint a tudatosabb munkát kívánó toldást, azért itt valószínűleg a Corp. Jur. szövege a helyesebb.

embert ölt. Vérdíjt nem kellett fizetni azon ispánért, ki másnak a házában viaskodva esett el.¹

A teljes vagyronvesztést Szent István csak a feleség- és hazaárulókra mondotta ki, Szent László a tolvajokra, a tolvaj iránt irgalmas birákra, a ló- és marhacsempésző hátárőr-tisztekre, valamint arra, ki karddal való gyilkolás esetén a legnagyobb vérdíjat nem bírta megfizetni s a mely nemes vitéz másnak a házára tört.² A püspöki zsinatok vagyron- és javadalomfosztást szabtak a tolvaj és másodnős papra diákra, Kálmán pedig a csempésző ispánra.³ A kis- korú s ártatlan gyermekek részére azonban megmaradt a vagyron harmadrésze.⁴ Ki igaztalanul fogott tolvajt, annyit veszített vagyronából, a mennyi vagyrona volt az állítólagos tolvajnak.⁵ Az olasz elveszthette pénzét, az izmaelita vagyrona egy részét vallási szokások miatt.⁶ Ünneprontásért veszettek vadász- kutyát, marhát, lovat, szerszámokat, ruhát vagy marha- bőrt.⁷ Elvesztették a tilalmasan vett vagy használt árút, lovat, szolgát, szolgálót.⁸ A tolvajjal szemben gyakorolt irgalmasság vagy elmulasztott éberség leg- alább annyiban bűnhődött, hogy a saját kárát nem téríttethette meg.⁹ Végre pörvesztes lett, a ki illeték- telen biróhoz fordult, ki a királyi kuriában mint föl- peres vagy megidézve mint alperes nem jelent meg

¹ St. II. 33, 16, 36. V. ö. Lad. II. 8.

² St. II. 35. Lad. III. 6, 8, 9, 10. II. 1, 4, 6, 8, 11, 12, 17.

³ Syn. I. 57. Col. II. 9. I. 77.

⁴ Lad. II. 6, 8, 11, 12. Col. I. 77.

⁵ Col. I. 52, 53. ⁶ Lad. I. 31. Col. I. 46.

⁷ St. II. 7. Lad. I. 12, 15, 22, 26.

⁸ Lad. I. 2, 10. II. 7, 16. III. 13. Col. I. 41, 74, 76. II. 1.

⁹ Lad. II. 1. III. 4, 7.

és nem várta meg a tárgyalás végét, s a ki a bíróhoz idézve harmadszor sem jelent meg.¹

A testi, személyi javakban való büntetésen értjük a bőjtöt, fogságot, szolgálót, bélyegzést, nyírást, verést, testesonkitást és kivégzést. Szent István törvénye hét napi bőjtöt és elzárást rótt azokra, kik pénteken és kántornapokon húst ettek. Szent László tizenkét napi kenyéren és vizen, kalodában (in cippo) való vezeklést szabott ki azokra, kik nem tartották meg az ünnepeket, vasárnapokat, a kántornapokat, vigiliákat s kik nem temették el keresztény temetőbe övéiket. A püspökök zsinata hét napi veréses bőjtöt kívánt kiróni a pogány szertartásüző és ünnepszegő közemberekre, tizenegy napi szigorú vezeklést a pogánykodó nagyokra s negyven napi bőjtöt azokra, kiknek hanyagsága folytán valaki gyónás nélkül mult ki, valamint a részegeskedést tűrő papra és a megrészegedett vagy ivást eröltető nemesekre. A Kálmán törvényébe fölvelt zsinati végzés az ünnepszegő szabad ember büntetését leszállította három napi vezeklésre.² A többi büntető bőjt időtartama nincs meghatározva. Ilyen bőjt, vezeklés legtöbb fordule lő Szent István és az első püspöki zsinat végzéseiben³ s úgy ezek, mint a többiek⁴ mind papokra, szerzetesekre, ünneprontókra, esküszegőkre, megrontókra és boszorkányokra, gyilkosokra, leányrablókra, házasságtörőkre és erőszaktevőkre vonatkoznak, vagyis oly esetekre, a melyekben az egyház leginkább megőrizte törvényhozó és biráskodó jogát.

¹ Lad. I. 41, 42. III. 26. Syn. I. 25.

² St. II. 9, 10. Lad. I. 25. Syn. I. 7, 8, 10, 47, 48. Col. II. 14.

³ St. II. 11, 13. (és AC I. 14). 14—16, 31. Syn. I. 25, 40, 50—52, 66. ⁴ Lad. I. 1, 32. III. 1. Col. 50, 58. II. 8, 12, 13.

A vezeklők számára építettek a püspökök minden városban két házat. A világi birák tömlöcökben őrizték foglyaikat,¹ a károsultak pedig három napig, kivételesen hat hétig tarthatták maguknál megkötözött tolvajaikat. A szolgálul való eladás eseteit a szolgálókról szóló részben soroltuk föl. Szolgaias volt a lenyirt haj: így adták el a más házára törő vagy leányrabló, erőszaktevő szegényebb nemest s a biró elé harmadszor is hiába idézett alperest;² Szent István pedig így szégyeníttette meg a templomban beszélgető közembert, a templomkerülőt és a más szolgálójával fajtalankodót.³ Az ünneprontókat, jóslókat, templomkerülőket, pogánykodókat, tolvaj diákokat, betörőket megvesszőzték, megkorbácsolták.⁴ Arcán vassal keresztalakban bélyegezték meg a hamis tanút s homlokán, mellén és hátán — a hol kereszteléskor megkenték olajjal — templomkulccsal keresztbélyeget sütöttek a másodszor bevádolt boszorkányra.⁵

Szent István legszigorúbban védte az emberéletet, azért a karddal támadókra ugyanazon testesonkítást, sebzést és halált mérte ki büntetésül, a mit haragjukban ők okoztak másnak.⁶ De egyéb törvényeiben vérdíjat szabott az élet és a testrészek megváltására. Orra vesztésével vagy váltságával lakolt a tolvaj szolgálja első ízben, füleivel másodízben, nyelvvel vagy kettős nyelvváltsággal az, ki egynek vagy

¹ Lad. II. 9, 16. III. 8.

² Lad. III. 11, 26. Syn. I. 52. V. ö. Col. I. 41.

³ St. II. 8, 18, 26.

⁴ St. II. 8, 18, 32. Lad. I. 11. II. 13. III. 11. Syn. I. 7, 8. Col. II. 14.

⁵ Col. I. 83. St. II. 31.

⁶ St. II. 46, 47. AC. I. 16. V. ö. Mózes: Gen. 9, 6. Deut. 19, 11. 12.

kettőnek hízelt, hogy vizályt szíton köztük.¹ Szent László a tolvajokat üldözte legridegebben s orra levágásával sujtotta a tolvaj szolgát, ha tíz dénárnyit lopott először és nem váltották meg, s a férjes nőt, kit lopásért még el is adatott.² Fél szemét tolatta ki annak, a ki hat vagy tíz dénárnál csekélyebb értékűt, ludat, tyukot, gyümölcsöt s effélet lopott, a tolvaj özvegyet pedig azonfelül eladatta.³ Mindkét szemét kitolatta a tetten ért, de templomba menekült tolvajnak, szabadnak és szolgának egyaránt, továbbá a lopáson ért szökevény szolgának fölakasztás helyett, hogy gazdája még megtudhassa tőle, ha valamije elveszett; annak is, kit büntetésből eladtak külföldre s onnan visszajött; végre a hat dénárnál nagyobb értéket lopó szolgának.⁴ Kálmán e büntetést csak olyanra szabta meg, a ki húsz dénárnyi értéket, négy lábú állatot, ruhát stb. lopott.⁵ Nyelvét vagy váltságát veszítette a tolvajrejtegető s eszközöző paraszt és keze váltságát a kalendák hűtlen tagja.⁶

A szabad embert Szent István már az első lopásért eladatta s aztán ha még háromszor lopott, mint a szolgát kivégeztette, míg Szent László a tyúk árát meghaladó érték ellopásáért az előkelőt, tíz dénárért a szabad embert s a tetten ért szolgát már az első alkalommal, máskülönben ez utóbbit második lopásáért fölakasztatta, hacsak templomba nem menekült.⁷

A király vagy országa ellen összeesküvők fej- és jószágvesztéssel lakoltak.⁸

¹ St. II. 39, 40, 54.

² Lad. II. 2, 10, 14. III. 6.

³ Lad. II. 12. III. 6, 8.

⁴ Lad. II. 12, 14. III. 4, 8.

⁵ Col. I. 54, 56.

⁶ Lad. III. 1. I. 14.

⁷ St. II. 40, 41.

Lad. II. 1, 2, 12, 14.

⁸ St. II. 35.

X. *A törvények szerkesztése, jellege, ideje.* Nyugati szomszédaink, az Ottók és Henrikek törvényalkotás dolgában csak a Karolingok capitulumait újítgatják meg s a frankok, bajorok, svábok, szászok és langobardok büntető törvényeiből, az ősi- és Meroving-, Karoling-kori hagyományból élnek, de újat és rendszeres törvénykönyveket már nem szükséges alkotniok. A gyakorlati élet gondoskodik a szokásjog fejlesztéséről. Hasonló állapot következett nálunk a XII. század folyamán. A megelőző század nagy királyai azonban szükségét érezték az alapvetésnek s ezt helyesebben alig tehették máskép, mint a nyugati szomszédságban élő szokásjog elveinek az egyszerűbb magyar társadalomra való alkalmazásával.

Szolgai átvételről alig lehet szó. Szóról-szóra való átvétel csak Szent István törvényének négy első pontjában ismerünk föl, a melyek közül kettő I. Adorján pápa 785. évi törvényében és kettő a 847. évi mainzi zsinatnak harmincegy pontból álló törvénykönyvében van meg. Az utóbbi legszebben fejezte ki, további törvényeinkkel is összhangzóan, idegen műszavak nélkül, azt az elvet, hogy az Isten háza és birtokai királyi védelem alatt állnak, nyílt és alattomos támadójuk kiközösíttessék s hogy gondviselőjük a püspök legyen, kit a comesek és bírák támogassanak az özvegyek, árvák s az isteni törvény szerint való igazság oltalmazásában.¹ A mainzi zsi-

¹ Mansi: Concil. XII. 914. col. 72—74. cap. Monum. Germ. Hist. legum. sect. II. tom. II. 177—178. l. 6. és 7. cap. Az utóbbi capitulum részben előfordul a 813 májusában tartott arlesi s teljesebben az ugyanakkor jun. 9-ig tartó mainzi zsinaton. U. o. sect. III. tom. II. 252, 262. l. Később is megújítják az utóbbi pontot a 852. évi mainzi zsinaton. u. o. II/II. 185. l.

nat szép rendszeresen tárgyal sorban a katolikus hitről, az egyházi dogmáról, a keresztségről, a békés egyetértésről, összeesküvésről, az egyházi javak sértetlenségéről, a püspököknek egyházi javak fölött való hatalmáról, az egyházi állásban szerzett javak egyházi célra való fordításáról, a szolgák fölszabadításáról, a tizedekről és négy részre való szétosztásukról, aztán több pontban a papokról, szerzetesekről, szegényekről, a vesztegetésről, a gyilkosokról, a halálos veszedelemben való gyónásról, a vérfertőzőkről, házassági akadályokról s végül a penitenciaadás módjáról. Szent István törvénye mindezt átvehette volna, de neki csupán az említett két elv elv kellett, a többiről pedig részint nem szólt (keresztségről, szerzetesekről, szegényekről stb.), részint teljesen más szövegben beszélt (pl. St. I. a kath. hitről, St. II. 51. az összeesküvésről stb.), részint egyebekről határozott (tanúkról, öröklésről, vasárnapról, esküszegőkről, gyujtogatóról, megrontókról).

Atvizsgáltuk mi is a germán középkornak IV. Henrik koráig terjedő törvényeit, s törvényeink latin szövegét jelen tárgyalásunk végéig immár sokszorosán megszokva, könnyen ráismerhettünk a germán források rokon szavaira, hasonló törvénycimeire, a gondolatbeli egyezésekre és ellenkezésekre, de az említett Adorján-féle és mainzi négy capitulumon kívül több szövegbeli átkölcsönzést nem találtunk.¹

¹ V. ö. St. II. 7: 852. concilium Moguntinum 14. de operibus servilibus, que diebus dominicis non sunt agenda. St. II. 17: 816. conc. Aquisgran. 80 in ecclesia prandia, convivia, que vocantur agapae, non debere fieri. St. II. 32: 314. conc. Ancyr. 23 qui divinationes expetunt... arte malefica, 895. conc. Tribur. 50. veneno, maleficiis. Lad. I. 7, 8: 829. capit.

A középkori kompilációk nem szavakat vagy gondolati rokonságokat, hanem szövegeket szoktak keresni és kiírni. Hangsúlyoznunk kell tehát, hogy ámbár a frank capitularekben, a zsinati törvényekben, másrészt a germán törzsek szokásjogi törvényeiben az egymással való szövegbeli egyezéseknek se szeri, se száma, a három nagy magyar király és püspökeik törvényhozása az említett négy ponton kívül minden másban megőrizte önállóságát. Kerestük a germán

Wormat. 3 de ecclesiis destructis. Lad. I. 15, 16: Ansegisi capitularium (827) 139. mercatus die dominico. Lad. I. 17: 816. conc. Aquisgran. 51. peregrinos clericos . . . praeter commendatitias litteras sui episcopi. Lad. I. 20: 895. conc. Tribur. 46. maritus vero (adulterae) quamdiu ipsa vivat, nullo modo alteram ducat. Synod. I. 21: 845. conc. Meldense-Paris. 50. clerici . . . sine formata. Syn. I. 29: Henrici II. 1022. 3. filii clericorum, servorum ecclesie. Syn. I. 30: 895. conc. Tribur. 29. nullum servum ante perfectam libertatem episcopus ordinare presumat. Syn. I. 43: 1036. conc. Tribur. 4. baptisterium, sepulturam quicumque sacerdos vendiderit. Syn. I. 58: 816. conc. Aquisgran. 90: clerici tabernas . . . foenus. Syn. I. 66. homicidium secundum decreta Ancirani concilii: 314. conc. Ancy. 21, 22; 847. conc. Mogunt. 22, 23. Col. I. 2: 829. episcoporum ad Hludowicum 24. bis anno concilia celebrari. Col. I. 70: 895. conc. Tribur. 8. ut laicis indumentis clerici non utantur, mantili vel cotto sine cappa, nec pretiosis et ineptis calciamentis. E részben teljesebb az egyezés az 1089. évi melfii zsinat 22. kánonjával. Col. I. 74: 845. conc. Meldense-Paris. 73. si quis iudaeorum christianum mancipium . . . megokolja sok idézettel a zsidókra vonatkozó tilalmat. Col. II. 8. után a Pray-cod. si quis sponsum alterius rapuerit: 314. conc. Ancy. 10. A felsorolt idézetek helyei: Acta conciliorum ab anno 34 ad ann. 450. Paris. Typographia regia. 1715., 275., 279. I. (314); Monum. Germ. Hist. legum. III/II. 363. stb. I. (816), II/I. 412. stb. I. (827), II/II. 12. (829), 410. (845), 181. (847), 185. (852), 230. (895). IV/I. 75. (1022), 89. (1036). Mansi: Concil. XX. 721. I. (1089).

törvények pénza-büntetéseit, vérdíjait, de pénzákat ott alig említenek, hanem csak solidusokat, a minőket Szent István egy helyen említ, a gyűjtogatásnál (II. 30.). Tudjuk, hogy épen a bajor solidusra számítottak 30 dénárt a kölni 12 dénáros solidus mellett s hogy germán földön általában 20, a bajor földön 8 solidus tette a nagyobb pénzlábat, a fontot (libra). A magyar pénzszámítás egyiket se fogadta el tisztán, hanem a bajor fontot elnevezte márkának, a mely nevet a kölniek Angolországból kölcsönöztek s a melyet a magyar törvények Kálmánig nem említenek; a solidust Szent István és utódai elnevezték pénzának, de bajor módra 30 dénárnak számították; s mikor Szent István az említett helyen egyszer solidust mond, akkor 12 dénáros kölni solidust értett rajta.¹ Az ilyen vegyes, de főleg bajor hatás dacára a bajorok büntető törvényeiben is hiába keressük Szent István büntető törvényeinek igazi forrásait. E törvények büntetés-rendszerének értékegsége a nyugatiaktól eltérőleg állandóan és tulajdonképen a tinó s a dénár, a miket aztán idegenül és ingadozóan fejeztek ki első királyaink s idegen származású tanácsosaik hol troyesi pénzákban, hol bajor és kölni solidusokban. Törvényhozói tudásuk pedig nem annyira pozitív forrásokból, mint inkább az általános nyugati közműveltségéből, szokásokból és tapasztalatokból merítette a magyar viszonyoknak megfelelő határozatokat.

Törvényeink megfogalmazásában és elrendezésében nem csekély szerepet kell tulajdonítanunk a tör-

¹ Inama-Sternegg: Deutsche Wirtschaftsgeschichte des 10. bis 12. Jahrhunderts. 402., 403., 409., 411. l. Pauler Gy.: Árpádkirályok. I. 72., 124. jegyz.

vényhozókon kívül az olyan törvényszerkesztőknek, a milyenek Albrikot ismerjük, Szerafin esztergomi érsek diákját vagy káplánját, ki a tarcali gyűlés tanácskozásait, a melyek nyílt teremben vagy sátorban s legalább részben magyar nyelven folytak, kívülről hallgatta és egyéb szerénykedései közt kifejezi, hogy még nem tud egészen jól magyarul. Az érsek megbizásából neki kellett Kálmán király tanácsának tarcali határozatait röviden pontokba foglalni (*ieiuna oratione recapitulare*). Az együvé tartozó pontokat azonban nem iparkodott vagy nem tudta szerves gondolati sorba elrendezni, valamint nem sikerült ez a többi törvények szerkesztőinek sem. Úgylátszik, nagyon ragaszkodtak az ötletszerűen felszólaló tanácsosok javaslatainak sorrendjéhez.

Későbbi törvénygyűjtők és másolók szintén hozzájárultak ahhoz, hogy különböző határozatok pontjait olyképen toldozzák össze, a mint Szent István II. *decretuma* maradt ránk: a mi a XII. századi Admonti-codexben még két könyv, mert két törvényhozás eredménye, azt a későbbi codexek és a Corpus Juris első kiadói kihagyásokkal egybe foglalták.¹

¹ AC. I. 1, 2.	St. II. 1, 2.	6.	39, 40.
3, 4.	3.	7—13.	41—47.
5—13.	4—12.	—	48—53.
14.	16, 13.	14, 15.	54, 55.
15.	14.	A későbbi codexekben s a Corp.	
16.	—	Jur.-ban tehát ily változások	
17.	15.	estek: a diákok vádlói és ta-	
18—20.	17—19.	nui meg a diákok vallatása	
21.	—	egy pontba kerültek (3, 4: 3);	
22—35.	20—33.	a gyilkosság esetei két pontra	
AC. II. 1—5.	St. II. 34—38.	szakadtak s egymástól eltávo-	

Nem közömbös dolog megállapítanunk az egyes törvényhozások jellegét, célzatát, fő törekvését, a melyet talán legegyszerűbben az egynemű pontok számarányával világíthatunk meg.

Szent István törvénye I. részének (1—33.) fő jellegét a «lex divina» alapvető kodifikálása adja meg s ide tartoznak: az istentisztelet (8), az egyházi személyek, a babonáskodók s az egyházi vagyon (6), árvák és nők (5), gyilkosság és verekedés (4).¹ Nem egészen egy harmadát teszi a világi jog szabályozása, nevezetesen a szolgák, vendégek és vitézek állapota (6), a vagyoni rendelkezés, a nő lopása és a gyűjtogatás (4). Ugyanazon törvénykönyvnek bizonyára későbbi *II. része* (34—55.) az előbbit csak kiegészíti, kibővíti az egyházi vagyonra (3), gyilkosságra (6), szolgákra, vitézekre és ispánokra (5), királyi adományokra, összeesküvésre és ármánykodásra (4) s a lopásra (4) vonatkozó pontokkal. Alapvető, első törvényhozásnak ezen pontok, a melyek-

lohtak (14:16, 13); a kardrántás kimaradt, mert az elsővel egybefoglalt második könyvben újra előfordult kissé más képen (16: AC. II. 12. St. II. 46); ugyanazon okból maradt ki a más szolgájának fölszabadítása (21: AC. II. 5, St. II. 38). *A második könyv* pontjaiból a szolgák lopása kissé értelemzavaróan ketté vált (6: 39, 40), a karddal való testesonkitás után véletlenül kimaradt hat pontot pedig az Admonti-codexnél is régibb, teljesebb példányból vették át. Hogy ama pontok csak a másoló hibájából maradtak ki, látszik onnan, hogy a karddal való ölés és testesonkitás esetét éppen kiegészítette a karddal való sebzés, mely teljesen begyógyulhat s az oly kardrántás, mely sebet sem okozott (St. II. 46, 47 + 48, 49.)

¹ A gyilkosság *sacralis* jellegét legjobban megvilágítja az egyéb büntetésekhez csatolt vezeklés, bőjtölés, mit a pap-ság szabott ki.

ből az istentisztelet és papság hiányzik, a térítés korábban kevésbé felelték volna meg.¹

Szent László három törvénykönyve közül az elsőnek biztos keltezése van (1092.), s épen ezt bátran utolsónak vehetjük. A Corpus Juris forrásai bizonyára azért tették első helyre, mert keltezve van s nem gondoltak arra, hogy Szent László uralkodásának utolsó három évére nem vehetnek föl még két törvényhozást, mikor első tizenöt évére egy sem maradna. A II. és III. törvénykönyvet visszahelyezve ezen hosszabb időre, kérdés támad, hogy melyiket illeti meg az elsőség. A *II. könyv* a karddal való ölés és betörés eseteit (2) kivéve teljesen a tolvajok irtásáról s az orgazdaság megakadályozásáról szól (16). Ez a legszigorúbb törvény, valóságos statárium a tolvajok ellen, mert a tyúk- és lúdnál nagyobb értékért, tíz dénárért a szabad embert mindjárt első ízben fölakasztatta. E törvény keletkezését Szent László uralkodása elejére tesszük.² Ez volt az első orvosság

¹ Az egynemű pontokat nem az Adm.-cod., hanem a teljesebb Corp. Jur. beosztása szerint összegeztük.

² Pauler (I. 284. jegyz.) a Lad. II. 12. (Endlichernél 10, b.) ponttól kezdődőleg későbbi törvényhozást vesz föl a végső hét pontra nézve, mert míg a II. 2. a tolvaj szolgára első ízben orrvágást, illetőleg orrváltságot szab s csak a második lopásra mér akasztást, addig a II. 12. a lopáson rajtakapott *szabadot* vagy szolgát már az első alkalommal fölakasztatja. Ez a két pont Pauler szerint nem lehet egyidejű, mert annak a körülménynek, hogy ez tetten kapott, a másik nem tetten kapott tolvajról szól, «józanul» lehet az eljárásra, de nem a büntetés nemére következménye. Csakhogy Pauler nem veszi figyelembe a II. 1. pontot, mely a 12. ponttal összhangzóan az *előkelő szabad* emberre szintén akasztást mond ki a tyúk áránál nagyobb lopásért. A tettenért tolvajt azért sújtották a legnagyobb büntetéssel, mert itt a vétkeiséget be-

a Szent István halála óta megrendült vagyonbiztoság helyreállítására. A *III. könyv* törvényhozását egész határozottan István király szenttéavatása (1083.) utáni időre helyezzük, mert a törvény 2. pontja az András király és Béla herceg ideje óta megszökött és befogadott szolgák, örök, szabadosok visszaadására Nagyboldogasszony, a 20. pont pedig a Béla király óta visszatartott kóbor szolgák és állatok átszolgáltatására Szent István ünnepét tüzi ki határidőül (usucapiones = personae, equi, boves). Mivel a szolgálta mindkét pontban megvan s az András király és Béla herceg ideje helyett az utóbbi pont rövidesen Béla király idejét említi, ennél fogva biztosra vesszük, hogy Szent István ünnepe ugyanily csekély ingadozással Nagyboldogasszony ünnepe helyett, vagy az ekkor kezdődő átadás utolsó határidejéül van említve.¹ Az

bizonyítottak vették, ha csak az illető istenitélettel nem igazolta a tolvajfogó hamisságát, a kit aztán az igazi tolvajok legnagyobb büntetésével sújtottak. A «józsanságra» való hivatkozás sokszor subiectív. V. ö. Lad. III. 8, 9. Col. I. 53.

¹ Szent István vértanú ünnepe semmiképen sem illik a szövegbe, mert a Béla királyig visszaható erejű jókszedés határideje itt az önkéntes átadókra nézve *Nagyboldogasszony ünnepe*, a melyhez azonban okvetlenül kellett néhány napot csatolni, hogy a sok átadás lehetséges legyen; a jövő időben rendszeresítendő jókszedés határideje pedig a juhokra és ökrökre, marhákra nézve Szent Mártontól *Szent Györggyig*, a többire nézve Szent Györgytől *Szent Istvánig* tartott, aztán Szent Mihályig mutogatják őket s végre szétesztették. Ebbe a rendszerbe a karácsonyi Szent István-ünnep sehogy sem illik bele, de beillik Szent István király ünnepe öt nappal Nagyboldogasszony ünnepe után a visszaható jók-átadás végső napjaként. V. ö. Lad. III. 2, 13, 20. Szent László III. törvényét Pauler is későbbinek, 1083. után keletkezettnek tartja s hivatkozik a III. 8, 17, 20-ban Szent István említésére. Az

utóbbi rendelkezésnek «simili modo iubemus» szavakkal való kezdése ellene mond annak a fölvetésnek, hogy itt talán holmi illetéktelen széljegyzet csúszott bele a későbbi másolatokba. Az 1084—1091. közt alkotott III. jelzetű, de időrendben második törvénye Szent Lászlónak még mindig túlnyomóan a tolvajokkal foglalkozik (13), csakhogy itt már enyhébb büntetést szab, akasztófa helyett szolgaságot; rendezi továbbá a biráskodást (9) s a jókszedőkre, jókkeresőkre és királyi követekre vonatkozó jogot (7). Az *I. törvénykönyv*, időrendben a harmadik és utolsó, visszatért Szent István nyomdokaiba, az isteni joghoz legközelebb álló ügyek szabályozásához; ide tartoznak az egyházi személyek és kalendások (13), egyházi vagyon (10), istentisztelet (8), zsidók, izmaeliták és pogánykodók (4), nők és biráskodás (4, 3.).

Az *első esztergomi zsinat* tisztán a püspökök jogkörébe eső ügyekről határozott. Ilyen volt az is, hogy nagybőjtön csak vérontás ügyében nem szabad vasítéletet tartani; hogy az ivásra erőltető és a lerészegített nemes bőjtöléssel vagy kiközösítéssel bűnhődjék; hogy zsidók keresztény szolgát, szolgálót ne vegyenek, keresztény napszámot se tartsanak s húst tőlük keresztény ne vegyen; végre hogy a gyilkos az

első hivatkozást illetőleg azonban a Tur. cod. «sancta decreta» kifejezése hitelesebbnek vehető a Corp. Jur. «Sancti Stephani decreta» kifejezésénél s a 17. pont ellen is lehetne hasonló kétséget támasztani; de Büdingernek Marczalitól elfogadott érvelését s azon fölfogását, hogy László III. decretumának «szerkesztése a közvetlen I. Béla uralkodását követő időbe eshetik» (1063), a III. 2, 13. és 20. alapján föntebb kifejtett határidő-rendszer épen nem igazolja. V. ö. Pauler: Arpád-királyok I. 284. jegyz. Marczali: Arpádok (Szilágyi: A magy. nemz. tört. II.) 1896. 108. I. 1. jegyz.

ancyrai zsinat szerint vezekeljen.¹ Ezen esetekben a vétségek (vérontás, részegség), a bőjti szent idő, a keresztény hitélet s a büntetések (bőjt, kiközösítés, vezeklés) voltak azok, a melyek miatt a püspökök a biráskodásra, nemesekre és az utóbb felügyeletük alá rendelt zsidókra is kiterjesztették törvényhozásukat. Még inkább egyházi jellegűek a zsinati határozatok többi tárgyai: az egyházi személyek (36), istentisztelet (13), egyházi vagyon (11) s közvetve a pogánykodás, rontás, nőrablás és házasságtörés (4). E törvényhozás jellemzésére legfeltűnőbb vonás az, hogy a házasság fölbonthatlanságát a nő bebizonyított házasságtörése esetén nem vallja s e részben egyezik a Szent István-kori törvényhozással² és határozott ellentétben áll Szent László 1092. évi törvényével. Ha a püspöki zsinat e királyi törvény után kérte volna a királyt arra, hogy a nő házasságtörése címén a férj új házasságra léphessen, ez érthetetlen visszaesés volna a püspökök részéről, kik 1092. és 1116. között, tehát huszonnégy éven belül két ízben is törvénybe iktatták László és Kálmán királlyal együtt a házasság szentségének fölbonthatlanságát.³ E fontos elvi ellentét miatt az első püspöki zsinat idejét jó néhány évvel 1092. elé kell helyeznünk.⁴

¹ Syn. I. 45, 48, 60, 66. ² St. II. 28. Syn. I. 52 (2, 5).

³ Lad. I. 20. Col. II. 7, 8. (Syn. II. 4, 5, 7. PC.)

⁴ Karácsonyi: Magyarország egyháztörténete című munkájában 1083. tájára helyezi. (Nagyvárad, 1906. 17. l.) V. ö. Pauler: Arpádkirályok. I. 320. jegyz. Az 1105—1116. közt élt Lőrinc érsek említése a Turóczy-codex zsinati szövege élén vagy tévesen került ide, vagy föl kell venni egy korábbi Lőrinc esztergomi érseket is az 1077-ben utóljára megnevezett Nehemiás és az 1094-re fölvett Acha érsek közé. V. ö. Knauz: Monum. eccl. Strig. I. 60., 66., 69. l.

Kálmán I. törvénykönyve valamennyinél több pontból álls erősen világias jellegű; tárgyai: a biráskodás (23), lopás, orgazdaság, csempészés (12), szolgák, szolgáló népek, szabadok (11), tulajdonjog, örökösödés (10), jókszedés (2), továbbá izmaeliták, zsidók (6), egyházi vagyon (6), istentisztelet (5), egyházi személyek (3), boszorkányok és rontók (2), nők, gyilkosság (2, 2.). E törvény 1100 táján készült. A *II. törvénykönyv* zsidókra vonatkozó része három, egyházas zsinati része pedig tizenkét pontból áll, a melyeknek tárgyai: egyházi személyek (4), istentisztelet (3), egyházi vagyon (3), nők (2), a királyért való imádság és az összeesküvés (1).

Föladatunkul tekintettük a Kálmánig ismeretes törvények teljes földolgozásával egységes keretben megrajzolni az akkori magyar társadalom szervezetét és fejlődését. Szövegünkbe lehetőleg nem kevertünk idegen anyagot s minden állításhoz idéztük az illető törvényt. Folytonosan ellenőrizhető anyagot nyújtunk az érdeklődőknek, különösen az összefoglaló munkák íróinak, s ki kell emelnünk e kritikailag megtisztított törvényeknek azt a jelentőségét, hogy a legmegbízhatóbb mértéket adják kezünkbe a nagyon kevés oklevél, továbbá a legendák és krónikák, mint keltezetlen s kései források birálatához. Másik jelentőségök az, hogy ezen alapon fejlődött tovább a magyar társadalom az aranybullák koráig.

TARTALOM.

	Oldal
<i>Bereztetés.</i> A fejlődés fontossága. A XI. századi törvények terjedelme és beosztása	3—5
<i>I. Egy kis szövegkritika.</i> A Turóczi-codex szövegének régisége. Az Ilosvai-, Admonti- és Pray-codex. A Törvénytár és az Admonti-codex hiányzó pontjai	5—12
<i>II. Az uralkodás tízparancsolata.</i> Beosztása. Létrejöttének megokolása. A királyság kellékei, ékességei és támogatói: a kath. apostoli hit, egyház, főpapi rend, világi rendek, türelmes ítélkezés, jövevények, törvényhozó tanács, az elődök követése, imádság, erények	12—17
<i>III. A király és udvara.</i> A királyság elnyerése és elvesztése. A király mint a hit és egyház védője. Törvényhozó tanácsa. Királyi bíraskodás. Nádorispán. Kuriai és zsinati bíraskodás	17—26
<i>IV. A főpapok, diákok és szerzetesek rendje.</i> A világi hatalomhoz való viszony. Püspöki székhelyek. A püspökség betöltése, jövedelmei, udvara, bíraskodása. Felügyeleti joga és egyházkormányzata. Esperesség. A papság érdeme. Kanonokok. A diákok rendi kiváltsága. Nevelésük. A diáki rend ruhája. Fölvétel és elbocsájtás. Papi nőtlenység. Bigamia, concubinatus. Diákok és papok vétségei. Egyházi bíraskodás. Lelkészi javadalom. Egyházi jövedelmek. Bencések. Az apátok jogkörének szabályozása. Az apátságok javai	26—47
<i>V. A világi társadalom osztályai.</i> Világi rendek. Senior és szolgálai. Hogyan lett a szabadból szolga? A szolga védelme és értéke. Büntetései. A szökött szolgák visszaszerzése. Jókszedés. A szolgák fölszabadítása. Torló szabadosok. A szabadok három osztálya. Vérdíjuk, bírságuk. Nádor és udvarnokai. Határispán és örei. Vár- vagy megyeispán és jószágispánok. Az ispán jövedelmei. Rendőri és bírói hatalma. A nemes vitéz vagy lovag. A ministerek vagy jobbágyok. Századosok, tizedesek. A szabadok, vendégek dénár-	

	Oldal
adója és hadi szolgálata. A civisek vagy várörök. Civitas és castellum. Az örök ellátása. Tolvajok és szökevények nyomozása. Az örök is szabadosok. Kötelességök. A vár megyéje. A többszabadosok vagy ohogok. Visszaszerzésök	47—78
VI. A hitélet rendezése. Pogánykodás. Izmaelitaság. Zsidók. Egyházalapítások. Menedékjog. Hittanítás. Ünnepek. Miseshallgatás. Vasárnapi és ünnepi tilalmak. Bőjtök. Simonia. Házasság. Egyéb szentségek. Temetés. Halotti tor. Kalendák. Eskü. Babonaság	78—87
VII. Vagyonjog és gazdasági élet. Magánvagyon. Végrendelkezés, öröklés. Négyféle birtok. Fiscus. Az egyházi vagyon elidegeníthetlensége. Jóságvesztések. Ingatlan tulajdonok. A földbirtok mértéke. Földszerzés. A királyi és egyházi földek jövedelmezősége. Dézsmaszedés módja. A termelés tárgyai. A szolga és marha értékaránya, jogi különbözősége. A törvényekben említett állatok. Értékek. Iparcikkék. Ruhák. Fegyverzet. Kereskedés. Pénzkölcsönzés. Írásbeliség. Vásárszabályozás. Kiviteli tilalmak. Vámok	87—108
VIII. A bíraskodás szervei és módjai. Országos és egyházi bírák. Népitétel. Boszú. Megyei bírák. Idéző pecsét. Menekülés. Nyomozás. Letartóztatás. A vádlók és tanúk keltei. Bizonyítás. Eskü. Írás. Istenitélet. A vasitélet gyakorisága. Vízitélet. A bíró felelőssége és illetéke. Poroszlója	108—121
IX. A büntetések nemei és fokai. A büntetések három fő csoportja. Erkölcsi javaktól való megfosztások. Vagyonbeli büntetések. Kártérítések, büntetések pénzben vagy marhában, vagyonvesztések. Testi büntetések. Bőjt, fogás, szolgaság, bélyegzés, nyírás, verés, testcsonkítás, akasztás, fejvesztés... ..	121—131
X. A törvények szerkesztése, jellege, ideje. Törvényeinkben kevés az idegen átvétel. Idegen hatások a pénzsámításban. Többféle szerkesztés. Az egyes törvénykönyvek jellege, tartalma és készültének ideje	132—142